

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

17

1936

(NIEUWE REEKS)

17/1936

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

EENIGE OPMERKINGEN OVER DE ZOOGENAAMDE BEELDENGROEP VAN MERT-TEFS

Tot de Egyptische monumenten, die van ouds af in het Rijksmuseum van Oudheden de belangstelling getrokken hebben van allen, die zich bezighielden met de bestudeering der oud-Egyptische geschiedenis en kunst, en die aan de Egyptische verzameling van dit museum haar Europeesche vermaardheid geschonken hebben, behoort de beeldengroep, waarvoor ik hier de aandacht vraag. Het is een groep van drie naast elkaar geplaatste beelden, waarvan de twee rechts een vrouw, het derde links een jongen man voorstellen, alle drie rechtopstaande op een breed voetstuk en leunende tegen een dikke plaat, met elkander één geheel vormend en uit één stuk kalksteen gehouwen. Het monument is 71 cm hoog en 56 cm breed, het voetstuk steekt 34 cm naar voren; oorspronkelijk heeft het behoord tot de beroemde collectie van den Deenschen consul-generaal te Alexandrië, J. d'Anastasy, en is tegelijk daarmee in het bezit van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden gekomen. Het draagt het inventarisnummer AST 9 en het catalogusnummer D. 125 (Afb. 1).

Deze groep is buitengewoon goed bewaard gebleven; slechts de duim van de rechterhand der eene vrouwenfiguur ontbreekt. Oorspronkelijk was dit monument ook geheel beschilderd; talrijke sporen der kleuren zijn op de beelden nog over, zoodat men zich een voorstelling kan vormen van den oorspronkelijken toestand. De huidkleur der beide vrouwen is door lichtgeel, die van den jongen man door een okerkleur weergegeven. Het haar, de wenkbrauwen en de pupillen der oogen zijn bij alle drie

zwart gekleurd. Het geheel vormt een karakteristiek monument uit den bloeitijd van de beeldhouwkunst van het Oude Rijk (einde 4e dyn., begin 5e dyn., ongeveer 2750 vóór Chr.).

De beide vrouwenfiguren staan rechtop in de stereotype houding van het Oude Rijk, met de voeten naast elkaar, de armen recht langs het lichaam naar beneden hangend, de handen uitgestrekt. Zij zijn gekleed in een lange, tot op de enkels ahangende tunica, die zonder plooien strak om het lichaam getrokken is, en die het lichaam zoo nauw omsluit, dat de lichaamsvormen duidelijk zichtbaar zijn. Dit gewaad is mouwloos en heeft op de borst een diepe, driehoekige insnijding; voorts is het met blauwe ruiten beschilderd en onderaan omzoomd door een rij druppelvormige kralen. Door de beschildering is verder aangegeven, dat zij om den hals een halssieraad dragen, bestaande uit drie snoeren druppelvormige kralen; de armen zijn bij den pols versiert met armbanden, de enkels met enkelbanden. Over het eigen haar, dat, zooals dat tijdens het Oude Rijk gebruikelijk is, nog even zichtbaar is gelaten, dragen zij een zware, korte pruik, met de scheiding juist in het midden. Beide vrouwenfiguren zijn volkomen identiek afgebeeld, slechts is de één iets hooger dan de andere, de linksche is 64 cm, de rechtsche 63,5 cm hoog; het verschil is gering, doch valt bij de beschouwing terstond op.

Het beeld van den jongen man is 52 cm hoog; hij is geheel naakt voorgesteld, in loopende houding, met het linkerbeen naar voren geplaatst, dat echter door steen verbonden is

gebleven met de plaat in den rug. Om den hals draagt hij een waardigheidsteeken, een keten met amulet, dat echter voor het grootste gedeelte is uitgewischt. De armen hangen recht

chen, 1914, 5a, 12a). Het korte haar, dat de zorgvuldig gemodelleerde ooren geheel vrij laat, ligt glad over den schedel. In dit alles is ook deze figuur een typische vertegenwoor-

Afb. 1

langs het lichaam naar beneden; de handen zijn tot een vuist gebald; in het holle van elke hand bevindt zich een kokervormig voorwerp, een zogenaamde „Schattenstab”, zoo door prof. von Bissing genoemd (von Bissing-Bruckmann, Denkmäler aegyptischer Skulptur, Text, Mün-

digster van de beeldhouwkunst van het Oude Rijk.

Trouwens, over het algemeen behoort deze groep met de voor het Oude Rijk karakteristieke ronde koppen, geplaatst op een korten, breeden hals, met de fijn gemodelleerde mon-

den, de gewelfde, recht voor zich uitkijkende oogen, de lichte aanduiding van de neusgaten tot het beste, dat wij van de Egyptische sculptuur van het Oude Rijk hebben. Zij toont ons, hoe de Egyptische kunstenaars hun beelden binnen het voorgeschreven schema leven en uitdrukking wisten te geven. Wat de stijl betreft, herinnert zij sterk aan de bekende beelden van Rahotep en Nofret, gevonden in den tijd van Mariette in een van de mastaba's bij de pyramide van Meydoem, thans in het museum te Cairo. Deze beide rijkbeschilderde, kalksteen, bijna levensgrote beelden van een prins en een prinses uit den tijd van koning Snofroe (begin 4e dynastie, ongev. 2800 v. Chr.) zijn ook buitengewoon goed bewaard gebleven en openen de reeks van groote meesterwerken uit den eersten bloeitijd der Egyptische kunst. Maar ook onder de andere beeldhouwwerken uit de periode van de 4e en 5e dynastie vindt men er, die in hun afwerking groote overeenkomst vertoonen met de groep, die thans onze aandacht heeft.

Als voorbeelden daarvan noem ik de beide beelden van het echtpaar Ptah-eroeka en Noferhotpes in het Pelizaeus-museum te Hildesheim (G. Roeder, *Die Denkmäler des Pelizaeusmuseums zu Hildesheim*, 1921, Abb. 8, S. 51), een mannenkop in het Cinquantenaire-museum te Brussel (*Musées Royaux d'Art et d'Histoire Bruxelles, Département égyptien, Album*, 1934, Pl. 16.), het bovengedeelte van een vrouwenbeeld in de voormalige verzameling van Lord Carnarvon (H. Fechheimer, *Kleinplastik der Aegypter*, Berlin, 1921, Taf. 9) en het beeld van een naakten jongen man Nens-cha in het museum te Cairo (v. Bissing-Bruckmann, *Denkmäler aegyptischer Skulptur*, München, 1914, Text, Taf. 12a).

De verschillende gelaatstreken, die men op de Egyptische monumenten van dezen tijd terugvindt, brachten Flinders Petrie tot zijn theorie, dat in de oudste historische tijden twee of drie verschillende rassen of menschentypen Egypte zouden bewoond hebben: het „aquiline”

ras, waarvan Chefren een vertegenwoordiger zou zijn, het „snouty” ras, dat vooral onder de lagere volksklasse voorkomt, en het grootoogige ras, waartoe de beelden van onze groep behooren en waarvan o. a. ook de befaamde „scribe accroupi” van het Louvre een vertegenwoordiger is (Flinders Petrie, *A History of Egypt*, sec. edition, Vol. I, 1895, p. 11, 35).

Om deze redenen alleen al verdient dit monument als een van de meest waardevolle stukken van het Leidsche Museum van Oudheden en als een fraai kunstwerk onze bijzondere aandacht. Het is reeds gepubliceerd door Leemans in 1867 in zijn *Monuments égyptiens du musée d'Antiquités de Leyde* (Tome II, Pl. XXII), maar in een grove teekening, die totaal onvoldoende is om een goed denkbeeld van het kunstwerk te geven; het is door W. Pleyte in het kort besproken in een mededeeling op het 7e internationale orientalistencongres, in 1886 te Weenen gehouden (*L'art antique égyptien dans le musée de Leyde, Verhandlungen des VII. internationalen Orientalisten-Kongresses 1886, aegyptisch-afrikanische Sektion, Wien*, 1888, S. 47—54). Een fotografie van een der beide vrouwenkoppen komt in het reeds genoemde werk van Flinders Petrie voor: *A History of Egypt* (sec. edition, Vol. I. 1895). In den laatsten tijd is het telkens afgebeeld in belangrijke werken over Egyptische archaeologie en kunstgeschiedenis: in Boeser's *Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* (Dl. I. 1905, Tekst blz. 19, No. IX, Pl. XXIV), in de *Recueil de monuments égyptiens* van J. Capart (Tome I, 1902, Pl. IV en V), in: *Die Plastik der Aegypter* van H. Fechheimer (1920, blz. 21). En nog in 1931 heeft Ch. Boreux het besproken op het 18e internationale orientalistencongres, te Leiden gehouden, in een verhandeling „*Sur les pseudo-groupes dans l'art égyptien*” (*Actes du XVIIIe congrès international des Orientalistes, Leiden*, 1932, p. 88—89).

De belangstelling voor dit monument is vooral gewekt door het opschrift, dat op het voetstuk

voor de drie beelden is aangebracht; ik sprak daar nog niet over, omdat het een afzonderlijke bespreking waard is. Het bestaat uit twee gedeelten, het gedeelte rechts ingesloten door twee verticale lijnen, het gedeelte links door twee horizontale lijnen. Voor de beide vrouwenfiguren is één horizontale regel hiëroglyphen uitgebeiteld, bevattende een aantal titels en aan het eind den vrouwen naam Mert-tefs, welke naam beteekent: zij, die haar vader liefheeft; het gedeelte rechts bestaat uit twee horizontale korte regels hiëroglyphen, eenigszins ineengedrongen, bevattend enkele titels en den mannen naam Chennoe, welke naam reiziger, lastdrager beteekent en dan ook gedetermineerd is door een reiziger met een staf en een reiszak op den schouder.

Op grond van dit opschrift wordt ons monument in al de genoemde werken en door allen, die zich er mede hebben bezig gehouden, in verband gebracht met een koningin uit het Oude Rijk Mert-tefs, die ons ook van elders bekend is. Ja, langen tijd is deze koningin de eenige uit dien ouden tijd gebleven omtrent wie iets bekend was. Haar roem is eerst gaan tanen, toen G. A. Reisner, directeur van de Harvard-Boston-Expeditie, in den winter van 1925—1926 te Gizeh het graf vond van Hetep-heres, de dochter van Hoeni, gemalin van Snofroe en moeder van Cheops (*Antiquity*, Vol. I, 1927, p. 216—218; Vol. IX, No. 33, 1935, p. 12); en na dien heeft Selim Hassan in den vorigen winter het graf van een andere koningin van het Oude Rijk blootgelegd, van Rechet-ra, waarschijnlijk de gemalin van Chefren of Mycerinos.

Reeds Emanuël de Rougé vestigde de aandacht op koningin Mert-tefs in zijn werk: *Recherches sur les monuments qu'on peut attribuer aux six premières dynasties de Manetho* (1865, p. 36—38). Toentertijd was in de nabijheid van de groote pyramide van Gizeh het graf dezer koningin gevonden, waarin een zeer beschadigde stèle van kalksteen geplaatst was, welke behalve haar naam ook de drie volgende merkwaardige titels vermeldde: *wr-t ima-t nt*

Snofroe d.i. de favoriete van Snofroe (letterlijk: de zeer geliefde, verg. Erman-Gradow, *Aegyptisches Handwörterbuch*, 1921, S. 12), *wr-t ima-t nt Choefoe*, d.i. de favoriete van Cheops en: *imachet cher Chafre*, d.i. de geëerde bij Chafre (Mariette vertaalt het door: *L'associée de Chafre: Mariette, Mastaba de l'ancien empire Paris*, 1885, p. 565; E. de Rougé, *Inscriptions hiéroglyphiques*, Vol. I, Paris, 1877, p. 62).

De geschiedkundige beteekenis van dit document is duidelijk. Het verschaft ons enkele waardevolle gegevens omtrent deze koningin, waaruit de Rougé, Maspéro en anderen de volgende conclusies getrokken hebben: In den eersten tijd van de 4e dynastie verheugde de prinses Mert-tefs zich als favoriete in de gunst achtereenvolgens van de koningen Snofroe en Cheops; eerst was zij een der gemalinnen van Snofroe, bij wiens dood zij uit den harem van Snofroe is overgegaan in dien van Cheops, die dus de weduwe van Snofroe huwde; zij leefde nog onder Chafre. Na de lange regeering van Cheops was zij natuurlijk te oud om nog eens de gunsteling van een derden koning te worden, zij wordt dan ook alleen aangeduid als „*imachet*” (geëerde) bij den koning, zooals de Rougé het uitdrukt: „*elle était probablement trop avancée en âge pour demeurer la favorite d'un troisième pharaon.*” Terecht merkt de Rougé op, dat deze positie van favoriete onder twee op elkander volgende koningen bewijst, dat Mert-tefs niet de moeder van Cheops kan zijn; ten onrechte vermoedt hij ook, dat Cheops niet de zoon van Snofroe kan zijn. Dit is wel het geval, immers bij de reeds genoemde ontdekkingen van Reisner te Gizeh is gebleken, dat Cheops de zoon was van Hetep-heres, de voornaamste gemalin van Snofroe.

Veel meer is er over deze koningin niet bekend. In het Britsch Museum bevindt zich nog een kalksteenen stèle van haar, eveneens uit Gizeh afkomstig, waarop zij in reliëf is afgebeeld zittend bij een offertafel; op het benedengedeelte daarvan zijn haar dochters Hetep-heres en Sesj-sesj-t voorgesteld (Hiero-

glyphic Texts from Egyptian Stelae in the British Museum, Part I, pl. 8; A guide to the Egyptian Galleries, Sculpture, 1909, p. 4.).

Het zou deze koningin zijn, die op ons monument tweemaal naast haar secretaris Chennoe staat afgebeeld. "A queen of Snofru was named Mert-tefs; her statue is at Leiden", zegt Flinders Petri (A History of Egypt, 1895, Vol. I, p. 35). "La statue de Mert-tefs, une des reines de Snofru, est conservée au musée de Leyde", zegt Capart (Memphis, p. 143—145). Echter,

dat de koningin hier is voorgesteld éénmaal als „double de l'époux de Snefrou", en éénmaal als „double de l'époux de Khéops". Anderen denken, dat zij hier is voorgesteld éénmaal als koningin van Opper-Egypte en éénmaal als koningin van Neder-Egypte, zoo b.v. Boreux, die spreekt over een „dualité inspirée de la dualité royale". Echter is het zeer de vraag, of de koninginnen van het Oude Rijk reeds den titel van „koningin van Opper- en Neder-Egypte" gedragen hebben (Chronique d'Égypte, No. 15, p. 88).

Afb. 2

diegenen, die zulks op grond van het opschrift, aannemen, moeten dan ook een verklaring zoeken voor het feit, dat deze koningin hier tweemaal op volkomen dezelfde wijze is afgebeeld. Dit feit zou dan uniek zijn in de Egyptische kunstgeschiedenis. Pleyte meent, dat het de koningin is „avec son ka ou double"; dit kan echter niet juist zijn, want de beelden, die in de graven geplaatst werden, waartoe ook onze groep behoort, waren alle reeds voorstellingen of dragers van den double der overledenen. Capart, die dit ook een „curieux problème" noemt, „difficile à élucider", neemt als oplossing aan een „dedoublement du double" en meent,

Deze allen hebben zich door het opschrift op een verkeerd spoor laten brengen. Immers, aandachtige beschouwing van het monument leert ons, dat hier inderdaad twee verschillende vrouwen op geheel identieke wijze zijn afgebeeld, en dat d'Anastasy en Leemans, die in hun catalogussen spreken van „groupe, portrait de deux femmes avec un garçon", gelijk hebben (Description raisonnée des monuments égyptiens du musée d'antiquités du Pays-Bas à Leiden, 1840. p. 59). Duidelijk ziet men, en kan men bij aanraking voelen, dat er naast en tusschen de beelden op het voetstuk drie namen gestaan hebben, de oorspronkelijke

namen der beide vrouwen en van den jongen man, die later zijn weggebeiteld, waarna het tegenwoordige opschrift vóór op het voetstuk is aangebracht (Afb. 2). Welke deze oorspronkelijke namen zijn geweest, is niet meer na te gaan, doch zeker is, dat het tegenwoordig opschrift niet past bij de hier voorgestelde personen, en dat hier geen koninginnen en geen schrijver zijn afgebeeld, doch private personen uit het Oude Rijk, waarschijnlijk tot één familie behoorend. Immers de vrouwenfiguren onderscheiden zich in niets van de beelden van andere vrouwen uit het Oude Rijk, die wij kennen en dragen geen diadeem, als bv. Nofret, draagt op haar beeld in het Museum te Cairo, en de jonge man kan onmogelijk een schrijver of persoon van eenigen rang of stand voorstellen, daar in de Egyptische kunst alleen jonge mannen en knapen naakt worden voorgesteld.

Dat er verschillende personen op volkomen gelijke wijze naast elkander afgebeeld worden, komt in de Egyptische kunst van het Oude Rijk wel meer voor. Een van de mooiste voorbeelden is de groep van groene leisteen in het museum te Cairo, voorstellende koning Mycerinos tusschen de godin Hathor en een gouwgodin. Hathor draagt op het hoofd de goddelijke symbolen: koehorens en zonnescijf, de gouwgodin den naam van de door haar voorgestelde 17e Opper-Egyptische gouw van Kynopolis. Maar overigens vertoonen beide godinnen het type en de dracht van vrouwen uit den tijd van Mycerinos en zijn volkomen identiek afgebeeld. Denk men zich de emblemen, die zij op het hoofd dragen, weg, dan zou men kunnen meenen twee beelden van één en dezelfde vrouw voor zich te zien (Antiquity, Vol. IX, No. 33, March 1935, Pl. VI).

In het museum te Cairo komt ook een kalksteenen groep voor, eveneens uit het Oude Rijk (uit ong. 2600 vóór Chr.), voorstellende den overledene Achi of Yechi in zittende houding. Op het voetstuk zitten rechts en links van hem, met de beenen ter zijde, zijn vrouw en zijn

dochter, op volkomen gelijke wijze afgebeeld, zonder eenige nadere aanduiding van het leeftijdsverschil (Fechheimer, Plastik der Aegypter, Pl. 31; Capart, L'art égyptien, Tome I, Pl. 19; Documents pour servir à l'étude de l'art égyptien, Tome I, Pl. 10). Hetzelfde is het geval met een reeks van vrouwenbeelden in een der kamers van het graf van Meres-anch, achterkleindochter van koningin Hetep-heres, de gemalin van Snofroe en de moeder van Cheops, welk graf in 1927 door de Harvard-Boston-expeditie onder leiding van G. A. Reisner te Gizeh is ontdekt. Hier ziet men aan een der wanden een reeks van tien beelden, voorstellende verschillende prinsessen uit de koninklijke familie; onder deze zijn er telkens een paar, die volkomen aan elkaar gelijk zijn en die toch verschillende prinsessen voorstellen, blijkens de er bij geplaatste namen, op dezelfde wijze als de beide vrouwenbeelden van onze Leidsche groep (Illustrated London News, 9 July, 1927).

Bezien wij thans het tegenwoordige opschrift nog wat nader. Voor de beide vrouwenbeelden bevindt zich één regel hiërogllyphen, inhoudende de titels en den naam van een voorname vrouw: *Chekeret-nisoet rechet nisoet cherep sah imira-is sjen Mert-tefs*. De beide eerste titels duiden

de hier bedoelde Mert-tefs aan, wel niet als koningin, dan toch als een zeer voorname vrouw, aan het koninklijk huis verwant. *Chekeret nisoet* duidt haar aan als hoogwaardigheidsbekleedster van het hof (Pirenne, Histoire des institutions et du droit privé de l'ancienne Egypte, Tome I, p. 226, 235, Tome II, p. 51, 61, 75, Tome III, p. 14, 312, 344: „ornement royal”). Deze titel wordt onder de 6e dynastie niet meer door mannen, doch alleen door vrouwen van hoogen rang of hooge geboorte gedragen. *Rechet nisoet* is de hoogste adellijke titel, door den koning verleend aan de gemalinnen van

de voornaamste personen van zijn rijk, de viziers en de gouvvrsten (Pirenne, Histoire, Tome I, p. 197, „connue du roi”, p. 239—242, p. 252—256); hij wordt ook gedragen door priesters van Hathor en Neith (Pirenne, Histoire, Tome II, p. 72, Tome III, p. 341—342). Beide titels kunnen zeer wel passen bij de hier bedoelde Mert-tefs. Dit geldt echter niet voor de beide andere, hier genoemde titels: *cherep sah*¹⁾ en *imira-is-sjen*. Op grond van deze titels meent Pleyte, dat Mert-tefs „administratrice de la grande hypostyle du palais” was, „préposée à la chambre des cheveux, de la chevelure ou coiffure” en „chargée de la surintendance de la parure royale”. Dit kan echter niet juist zijn, daar beide titels niet voorkomen onder de titels, vermeld in het graf van Mert-tefs te Gizeh, daar het bovendien geen titels zijn voor een koningin of prinses van den bloede; zij worden niet opgenoemd in de lijst van de titels der koninginnen van het Oude Rijk, door Gauthier samengesteld (La titulature des reines des dynasties memphites, Annales du Service des Antiquités de l’Egypte, Tome XXIV, 1924, p. 198—209). *Cherep sah*, in het Berlijnsche woordenboek vertaald met „Leiter des Speisezeltes” en door Pirenne met „maître de la chapelle royale” en *imira-is-sjen*, „directeur du service de la chevelure”, zijn mannentitels (verg. Pirenne, Histoire I, p. 382, 384; II, p. 548, 550; III, p. 620, 623) en behooren in dit gedeelte van het opschrift niet thuis. Hoe zij hierin verzeild zijn geraakt, moet nog nagegaan worden.

Het andere gedeelte, voor den jongen man aangebracht, vermeldt, dat Chennoe geweest is *sehedj honka* en *sesj* (d. i. schrijver). Het eerste wordt in het Berlijnsche Woordenboek met „Untertotenpriester” vertaald, door Pirenne (Histoire I, p. 386) met „prêtre funéraire supérieur”. Pleyte meent, dat Chennoe een rang bekleedde „élevé parmi les prêtres, qui s’occu-

paient du service religieux de la necropole, sous-préposé aux prêtres”. Het trekt de aandacht, dat naam en titels van dezen Chennoe hier ineengedrongen staan voor den jongen man, op wien zij betrekking moeten hebben, in een opschrift van twee korte regels. Dit wekt het vermoeden, dat de beide mannentitels in het opschrift links, die daar niet op hun plaats zijn, oorspronkelijk rechts hebben thuis behoord en deel uitmaakten van de titulatuur van dezen Chennoe, maar door plaatsgebrek door den beeldhouwer, die opdracht kreeg tot het aanbrengen van het opschrift, aangebracht zijn tusschen de titels en den naam der vrouw, een verschijnsel, dat zich op Egyptische monumenten wel meer voordoet.

Het blijft echter een open vraag, wie met deze namen, in het opschrift vermeld, zijn bedoeld. Immers, de naam Mert-tefs komt, evenals die van Chennoe, in het Oude Rijk meermalen voor (Ranke, Die aegyptischen Personennamen, S. 158 en 270). Behalve de bovengenoemde befaamde koningin kennen wij nog de volgende vrouwen uit het Oude Rijk, die den naam Mert-tefs dragen: *1e* de gemalin van Sesjat-hetep, een prins uit de 4e dynastie en de zoon van Cheops (Pirenne, Histoire I, p. 335); zij was ook een *rechet nisoet* en waarschijnlijk een dochter van de beroemde koningin van denzelfden naam (Pirenne, Histoire I, p. 253, 254, 256, 259); *2e* een vrouw van een zekeren Penmeroe uit het eind van de 4e dynastie (Pirenne, Histoire II, p. 337); *3e* de gemalin van een generaal uit den tijd van Nefer-ir-kare, een koning van de 5e dynastie, genaamd Sesjemoe (Pirenne, Histoire II, p. 380, 480; III, p. 409); *4e* een der vrouwelijke familieleden van Pepi-anch, afgebeeld in diens graf te Meir, uit de 6e dynastie (Pirenne, Histoire III, p. 574; Blackman, Rocktombs of Meir, Part IV, Pl. XV), ook een *rechet nisoet*; *5e* de gemalin van Memi, nomarch van Panoopolis, uit de 6e dynastie, die wij kennen uit diens graf te Akhmim (Pirenne, Histoire III, p. 589; Newberry, The inscribed Tombs of

1) De vrouwelijke vorm *sah-t*, met een t op het einde, die hier in den tekst staat, komt overigens nooit voor, maar is waarschijnlijk een oude vorm van het woord *sah*.

Ekhmim, p. 104). Niet bekend is, of de Mert-tefs, dochter van Ne-oeserre, genoemd in het graf van Ptah-sjepses (Porter-Moss, Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings, III, Memphis, p. 80) identiek is met een der genoemde vrouwen (verg. voorts nog: L. Borchardt, Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re, Leipzig, 1907, S. 31, 128, en Hermann Junker, Giza I, Die Mastaba's der IV. Dynastie auf dem Westufer, 1929, S. 254). Van al deze komen echter alleen de befaamde koningin en haar dochter, de gemalin van Sesjat-hetep zoowel om haar titel *rechet nisoet* als om den tijd, waarin zij leefden, in aanmerking als de vorstin, bedoeld in het opschrift van ons monument.

Dezelfde Chennoe, vermeld in het tweede gedeelte van het opschrift op ons monument, komt ook voor in het opschrift op een beeldengroep in het Nationaal Museum te Kopenhagen, eveneens uit het Oude Rijk. De naam wordt er juist zoo geschreven als het Leidsche monument, gedetermineerd door den reiziger (Porter-Moss. Bibliography III, p. 199; Lieblein, Dictionnaire des noms hiéroglyphiques II, p. 558, No. 1362). Het is zeer wel mogelijk, dat hier dezelfde persoon bedoeld is en dat deze Chennoe identiek is met dien, wiens mastaba beschreven wordt door Mariette (Les mastaba de l'ancien empire, p. 184—186) en wiens titulatuur vermeld wordt door Pirenne (Histoire. Tome II, p. 478). Doch ook overigens komen er tijdens het Oude Rijk personen met den naam Chennoe voor (Brit. Museum, A Guide to the Egyptian Galleries, Sculptures, 1909, p. 10). Nog onder Pepi I komt er een *sesj a nisoet*, een „scribe des écritures royales” voor in de inscripties van Hammamât, die deel heeft genomen aan een expeditie naar de steengroeven aldaar (Pirenne, Histoire III, p. 547; Breasted, Anc. Rec. I, No. 299).

Welke Mert-tefs en Chennoe in dit opschrift bedoeld zijn, kan voor ons echter thans bijzaak blijven; hoofdzaak is, dat in deze groep oor-

spronkelijk twee ons onbekende vrouwen en een ons onbekende jonge man, waarschijnlijk tot één familie behoorend, uit het eind van de 4e dynastie, zijn voorgesteld. Daarna heeft onder de 5e of 6e dynastie, naar oud-Egyptisch gebruik, een zekere Chennoe dit monument geusurpeerd, de oorspronkelijke namen der figuren laten wegbeitelen, zijn eigen naam voor het beeld van den jongen man geplaatst en dien van een vorstin of prinses, Mert-tefs, tot wie hij in eenige betrekking stond, voor de beide vrouwenfiguren en aldus deze groep voor zijn graf, waarin het dus ook gevonden moet zijn, laten klaarmaken. Egyptenaren waren in dit opzicht weinig scrupuleus.

Toen Dr. Boeser op het in 1902 te Hamburg gehouden 13e Internationale Orientalistencongres een mededeeling deed over „Das Diadem eines der Intefkönige” (Aeg. Z., Bd. 45, 1908—1909, S. 30—31), welke diadeem zich in het Museum van Oudheden te Leiden bevindt, en daarbij aantoonde, dat de snoeren met kralen en hangertjes, die deze diadeem sierden, toen hij in 1828 in het bezit van het museum kwam, in moderneren tijd er door Arabieren op aangebracht waren, om het geheel mooier en kostbaarder te doen schijnen, ontlokte dit aan prof. Erman den uitroep: „Das ist ja lustig, ein Museumsdirektor, der seine eigene Sachen herunterbringt”! Evenmin als Dr. Boeser toen, bedoelde ik thans een belangrijk stuk van ons museum af te breken. Evenals hij toen, werd ik nu geleid door de gedachte, dat het plicht is het juiste licht op een monument te laten vallen, ook al loopt men daarbij de kans er van verdacht te worden het naar beneden te willen halen. Dit laatste was allerminst mijn bedoeling. Want al moet men dit veelbesproken monument den luister van het koningschap, die het altijd heeft omzweefd, ontnemen, toch zal het steeds blijven een van de fraaiste kunstvoortbrengselen uit den bloeitijd van het Oude Rijk, welke het museum bezit.

W. D. VAN WIJNGAARDEN.

HET KALKSTEENEN BEELD VAN EEN KORENWRIJVENDE VROUW

Door aankoop is het Rijksmuseum van Oudheden in 1934 in het bezit gekomen van het kalksteenen beeld van een korenwrijvende vrouw uit het Egyptische Oude Rijk (4de of 5de dynastie, 2930—2625 vóór Chr.), afkomstig uit Gizeh, dat jarenlang deel heeft uitgemaakt van de bekende, voormalige collectie van prof. dr F. W. von Bissing. Het is 28 cm lang, 8 cm breed en 21,5 cm hoog. Het behoort tot de talrijke groep van beelden van dienaars en dienaressen, welke men in de graven van het Oude Rijk telkens weer aantreft. De Egyptenaren van het Oude Rijk gaven namelijk aan hun voorname dooden een ganschen staf van dienaars en dienaressen mede in het graf, opdat deze in het hiernamaals voor hen zouden zorgen, waarschijnlijk ter vervanging van het in den vóórhistorischen tijd heerschende, harde gebruik, waarbij de harem en de slaven bij de begrafenis als offers gedood en mede begraven werden. Dit ging zelfs zoover, dat men behalve de gewone beelden van het dienende personeel ook verkleinde modellen in hout van verschillende werkplaatsen in vol bedrijf medegaf, opdat de overledene van al het noodige voorzien zou kunnen worden. Het is de verdienste geweest van Dr L. Borchardt, dat hij de verschillende soorten van de tot deze groep behorende beeldjes juist heeft gedefinieerd. Dit was zeer gewenscht, daar zich in allerlei musea dergelijke beeldjes bevonden en het aantal door de opgravingen steeds aangroeide. Hij heeft aan deze beeldjes een belangrijke studie gewijd, waarin hij aan de hand van de ongeveer veertig exemplaren, die zich in het museum te Cairo bevinden, de werkzaamheden bepaalt, die zij geacht werden in het hiernamaals ten behoeve van den overledene te verrichten, en waarin hij ook van enkele typen de bestemming vaststelt¹⁾. Tot deze groep behooren dan o.a. priesters, lastdragers,

bakkers, slaggers, bierbrouwers en korenwrijvende vrouwen.

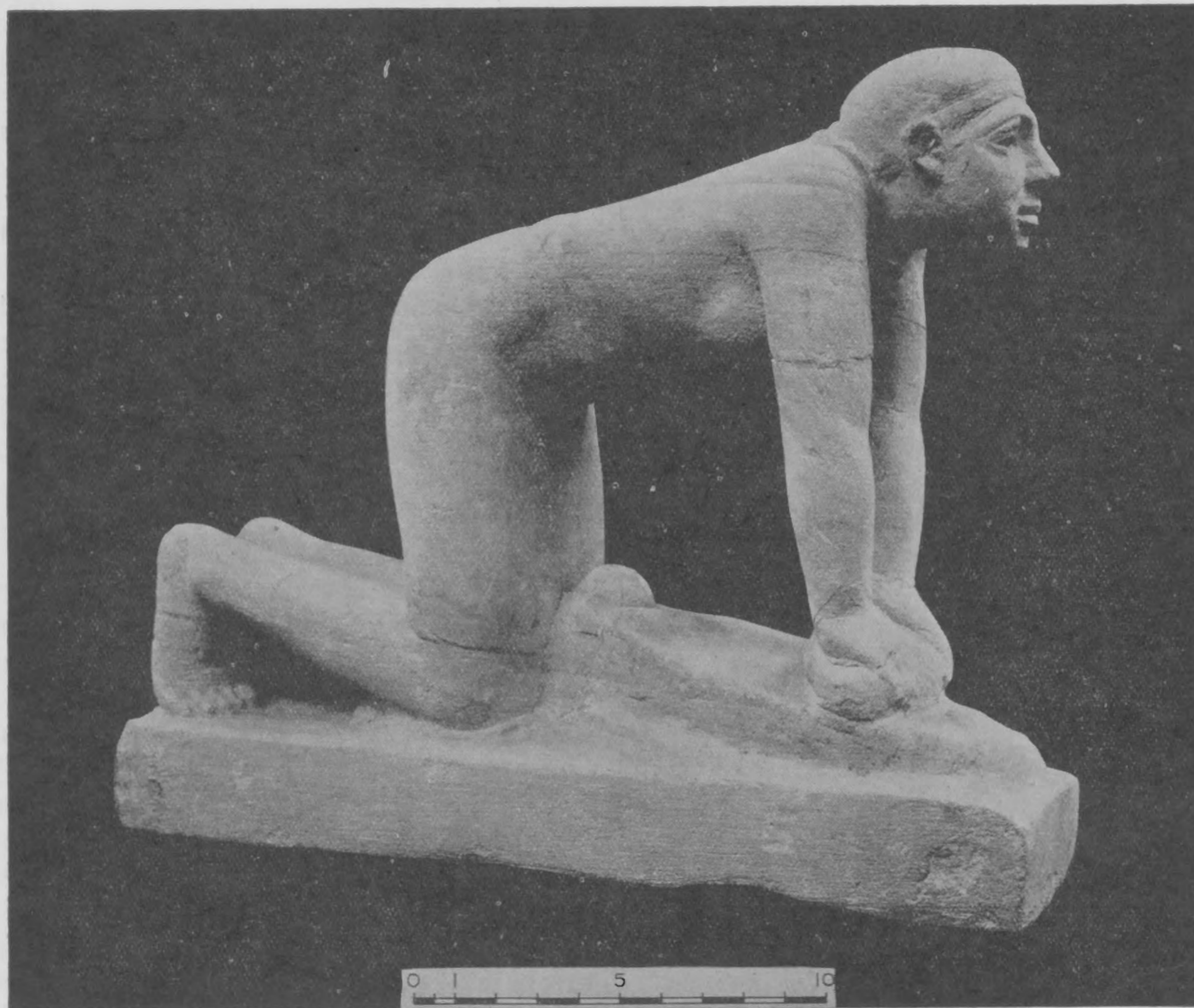
Deze beeldjes zijn van groote beteekenis voor onze kennis van de Egyptische kunst. Immers van het begin van de 4de dynastie af wordt het algemeen gewoonte van onvergankelijk materiaal portretbeelden van koningen en voornamen des rijks, bestemd voor de graven, te vervaardigen. Daarbij was men aan strenge regels onderworpen en de typen zijn daardoor beperkt; personen van stand worden door de kunstenaars steeds in bepaalde, telkens terugkeerende houdingen voorgesteld, opdat zij reeds daardoor indruk zouden maken. Maar bij deze groep van beeldjes veroorlooft men het zich allerlei vrijere houdingen weer te geven. De dienaren, die den voornamen overledene voor het hiernamaals worden meegegeven, waren niet onderworpen aan deze regels van waardigheid en men vindt onder hen dan ook een groot aantal nieuwe motieven. Deze beeldjes vertoonen lichaamshoudingen en -bewegingen, die men bij den overledene zelf niet waagt weer te geven en men treft bij dit dienstpersoneel dan ook geknielde en gehurkte personen aan en verschillende houdingen, die bij de werkzaamheden, welke het geacht wordt te verrichten, passen. In deze beeldjes weerspiegelt zich de bonte veelzijdigheid van het dagelijkse leven der Oude Egyptenaren. Bovendien zijn ons juist onder deze beeldjes een aantal meesterwerken van Egyptische kunst bewaard gebleven. Naar het materiaal kan men ze in twee groepen verdeelen: die van kalksteen, welke te Memphis (Gizeh en Saqqâra) gevonden zijn en die uit de 4de en 5de dynastie dateeren (2930—2625 vóór Chr.), en die van hout, welke voornamelijk te Meir gevonden worden en die dateeren uit de 6de dynastie en uit den tijd, welke kort daarop volgt (na 2625 vóór Chr.).

Een van de meest voorkomende typen van dergelijke beeldjes vindt men in het hier besproken beeld van een korenwrijvende vrouw

1) L. Borchardt, Die Dienerstatuen aus den Gräbern des alten Reiches, Aeg. Z., Bd. 35, 1897, S. 119—134.

(Afb. 3), welk type reeds door Maspéro juist is onderkend. ¹⁾ Wij zien hier een vrouw, mogelijk een slavin in de gebruikelijke houding, voorover gebogen, op de knieën liggend achter een grooten wrijfsteen, waarop zij met behulp van een dwars-

naakt, om de heupen draagt zij het korte schort, zonder draagbanden, dat met behulp van een gordel om het middel bevestigd is, op het hoofd een hoofddoek ter bescherming van het haar tegen het stuivende meel, welke doek

Afb. 3. Kalksteenen beeldje van een korenwrijvende vrouw.

liggenden tweeden steen het koren, dat uit een tusschen haar beenen liggenden zak vloeit, fijnwrijft onder voortdurend op- en neerbewegen van het lichaam. Bijzonder goed wordt deze beweging in de houding van het beeldje uitgedrukt. Bij haar inspannend werk is de vrouw maar zeer licht gekleed: het bovenlichaam is geheel

¹⁾ Guide de visiteur 1883, p. 220.

met een knoop in den nek is vastgemaakt. De onderste grootere wrijfsteen is ovaalvormig en loopt naar voren schuin af, zoodat het meel vanzelf gleeft in een kleine mand of kom, die men zich voor den steen geplaatst moet denken; de bovenste, kleinere wrijfsteen is broodvormig. Het beeldje is geplaatst op een rechthoekig voetstuk en vormt daarmee één geheel. Het

is behoudens enkele kleinere beschadigingen, als breuken in de armen en op den linker-schouder, goed bewaard gebleven en zorgvuldig afgewerkt; vooral het gelaat is bijzonder goed bewerkt. Van de oorspronkelijke beschildering is zoo goed als niets meer over; alleen de bovenste wrijfsteen vertoont sporen van een roode beschildering.

Leerzaam is het dit beeldje te vergelijken met dergelijke kalksteenen beeldjes van korenwrijvende vrouwen uit het Oude Rijk in andere musea, b.v. met die te Berlijn ¹⁾, te Florence ²⁾, te Hildesheim ³⁾ en te Cairo ⁴⁾. Het eenige bekende houten beeld van een korenwrijvende vrouw bevindt zich in het museum te Athene ⁵⁾. Dit eveneens uit Memphis afkomstig en tot de 4de dynastie behoorend beeldje, oorspronkelijk geheel met stuc bedekt, kan men beschouwen als het prototype van de kleine houten beeldjes van dit soort, die voorkomen in de graven van Opper-Egypte, van de 6de dynastie af tot aan het Middenrijk ⁶⁾. Bij enkele van deze beeldjes bevindt zich voor den grooten wrijfsteen een uit stuc gemodelleerd roodbruin beschilderd schaalje, dat de bestemming had het van den naar voren schuin aflopenden grooten wrijfsteen afglijdende meel op te vangen.

Deze antieke modellen, afkomstig uit de graven van het Oude Egypte, waarbij wij de vrouw of slavin in geknielde houding bezig zien een steen over een op den grond liggenden steen heen

en weer te schuiven onder voortdurend op en neer bewegen van het lichaam, toonen ons, hoe men bij het malen te werk ging. De Egyptenaren kenden geen molen in onzen zin van het woord. Bij hen werd het koren, dat men voor het bakken van brood wilde toebereiden, tenminste in de oudste tijden, maar zeker ook nog in veel lateren tijd, in groote steenen vijzels met behulp van zware stampers stukgestooten, zooals heden nog in vele deelen van Afrika geschiedt, of tusschen twee steenen fijngewreven, bij welke laatste methode men een fijner meel verkreeg dan bij de eerste. Beide methoden vindt men terug in talrijke afbeeldingen in de graven van het Oude Rijk op de necropolis van Memphis. Zoo bevindt zich in de mastaba-kapel van Achet-hetep-her in het Museum van Oudheden te Leiden een reliëf, waarop naast het stukstooten in een vijzel, waarbij twee personen afwisselend hun lange stampers op het graan laten vallen, ook het fijnwrijven tusschen twee steenen is voorgesteld ¹⁾ (Afb. 4).

Deze handmolens voor het fijnwrijven van graan behooren tot het oudste huisraad der Egyptenaren. Zij zijn zoowel in oude nederzettingen ²⁾, als ook in de praehistorische hurkgraven van Egypte en Nubië gevonden, van de vroegste tijden af tot in het Middenrijk en wel speciaal bij de lijken der vrouwen ³⁾. Zij bestaan gewoonlijk uit een groote, ovaalvormig gehouwen, vlakke, aan de einden licht omhoog gebogen steenen plaat, van graniet, basalt of zandsteen, die als onderste steen dienst deed en een kleineren, langwerpigen steen, bovenop afgerond, van onderen vlak, eveneens van een harde steensoort, waarmee het op den onderste steen gestorte graan fijn gewreven wordt. Zij vormen een welkome toelichting tot de talrijke beeldjes der korenwrijvende vrouwen, die bij de opgravingen gevonden zijn en tot de af-

1) Fehheimer, Kleinplastik der Aegypter, 1921, Pl. 20.

2) Von Bissing-Bruckmann, Denkmäler aegypt. Skulptur Text, München, 1914, Nr. 71a (waar dit beeldje ten onrechte een „Teigkneterin” genoemd wordt); Breasted-Ranke, Geschichte Aegyptens, 1936, Taf. 76; G. Steindorff, Die Kunst der Aegypter, 1928, S. 190.

3) Roeder, Denkmäler des Pelizaeusmuseums, 1921, S. 54, 55, Abb. 11, No. 19, 20; Gressmann, Altorientalische Bilder zum A. T., 2e Aufl., 1927, Taf. LXXX, No. 185; Erman-Ranke, Aegypten und Aegyptisches Leben im Altertum, Taf. 16, 2.

4) L. Borchardt, Kunstwerke aus dem aegyptischen Museum zu Cairo, Nr. 4.

5) J. Capart, Rec. de mon. ég., 2ième série, 1905, Pl. LIII.

6) Grébaut, Musée égyptien, Tome premier, 1890 – 1900, Pl. XL, XLI.

1) Boeser, Beschrijving van de Egyptische Verzameling te Leiden, Dl. I, Pl. X.

2) Ayrton-Currelly-Weigall, Abydos III, Taf. i. 7.

3) Ayrton-Loat, Mahasna, p. 17, N. 9, pl. 18, 3; p. 12, H. 45, pl. 13, 1.

beeldingen van het Oude Rijk, waarbij vrouwen, op den grond knielend, dergelijke maalinstrumenten hanteeren. En het treft ons daarbij telkens dat dit zware werk, dat gold voor een van de minste werkzaamheden, vooral door vrouwen wordt verricht.

In de oudste tijden lag de groote wrijfsteen op den grond en moest de vrouw voor den

uit een beweegbare pop van hout, een slavin voorstellende, die, staande, koren op een steen wrijft, benevens drie kalksteenen beeldjes uit het graf van Meri-Meri, dienaars voorstellende, die voorover gebogen tusschen twee steenen koren wrijven ¹⁾.

De uitvinding van dit werktuig tot het fijnwrijven van koren, van den molen in den

Afb. 4. Reliëf uit de Mastaba-kapel van Achet-hetep-her

steen knielen; later in het Middenrijk legden men dezen steen op een soort tafel, een onderbouw, die tot kniehoogte reikte en die van voren in een kom uitliep, zoodat de vrouw haar werk staande in halfgebukte houding kon verrichten, hetgeen zeker een verlichting van haar arbeid beteekende ¹⁾. Ook van dergelijke korenwrijfsters vindt men modellen als bijgaven in de graven van het Middenrijk en afbeeldingen daarvan op de wandschilderingen ²⁾. Uit het Nieuwe Rijk bezit het Museum een stuk speelgoed, bestaande

ruimsten zin van het woord, gaat terug tot in de vroegste geschiedenis der menschheid. Het is algemeen in praehistorisch Europa in gebruik geweest. Talrijke studies zijn daaraan gewijd ²⁾. De oudste en primitiefste vorm daarvan is een eenvoudige, ronde steen, waarmede de oermensch zijn graanzaden tot meel fijnwreef. Evenals thans

1) L. Klebs, Reliefs und Malereien des alten Reiches, S. 93; Reliefs und Malereien des mittleren Reiches, S. 119.

2) Newberry, Beni-Hassan, II, Pl. VI; Aeg. Z. Bd. 35, 1897, S. 123.

1) Boeser, Beschreibung van de Egyptische Verzameling te Leiden, Dl. IV, Pl. XX. Verg. M. Mogensen, La glyptothèque Ny Carlsberg, La collection égyptienne, Copenhague, 1930, A. 15, Pl. VIII.

2) Een samenvatting daarvan vindt men in: H. Jacobi; Römische Getreidemühlen, Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburgmuseums, III, 1912, S. 75—95; en bij Ebert, Reallexicon der Vorgeschichte, Bd. VIII, 1927, S. 315—325, Mühle.

nog bij de Indianenstammen van Noord-Amerika diende oorspronkelijk de natuurlijke rots als ondergrond, waarop deze wrijfsteen heen en weer gewreven werd. Bij een verder stadium van ontwikkeling treedt in plaats van de rots als ondergrond de verplaatsbare onderste steen, die men om zijn vorm „zadelsteen” genoemd heeft (Engelsch: saddlestone, Duitsch: Sattelstein), immers deze steenen hebben den vorm van een ellips, met een door het heen en weer wrijven ontstane uitholling in het midden. Deze onderste steen bleef bij het korenwrijven vast-

Romeinsche republiek toe, die van de vroegste tijden af tot in den tegenwoordigen tijd toe in Europa, o.a. in Roemenië en Albanië in gebruik is gebleven, en die ook thans nog in zijn oervorm bij natuervolken, o.a. de negers in Afrika in gebruik is. Gelijkzeitig met den zadelsteenmolen komt overal de vijzel voor, waarin het koren met een stamper stukgestooten wordt. Wij kennen ze, behalve van de Egyptische afbeeldingen, uit afbeeldingen van de geheele Oudheid. En behalve in Egypte, Palestina en Troje, komen ze ook in vóór-Romeinsche nederzet-

Afb. 5. Wrijfmolen uit het Meervelderbosch bij Uddel.

liggen; de bovenste kleinere steen, die dwars op den ondersten gelegd werd en den vorm van een ei of deegklomp had, werd aan de beide einden met de handen vastgehouden en overlans over den onderste heen en weer geschoven. Dergelijke steenen vindt men in vele neolithische, vóór-Romeinsche nederzettingen van de geheele wereld, tot aan den bronstijd en de Halstattperiode toe, zoowel bij de volken van Europa als bij die van de andere werelddeelen. Wij kennen ze uit vele voorbeelden, ook uit ons eigen vaderland. Het Museum van Oudheden bezit enkele fraaie exemplaren, gevonden op Veenenburg bij Hillegom en in het Meervelderbosch bij Uddel (voor dit laatste zie afb. 5). Het materiaal, waarvan deze molens gemaakt zijn, is een harde steensoort, basalt, graniet, zand- of kalksteen. Het is de molen van de oude wereld tot in den lateren tijd van de

tingen van Europa talrijk voor. Zij zijn van hetzelfde materiaal als de molens, een harde steensoort, soms fijn geslepen.

Onder de oudste vondsten zijn echter nergens sporen van den z.g. rotatiemolen, bestaande uit twee ronde, doorboorde en door een as met elkander verbonden schijfvormige steenen, voor den dag gekomen. In Egypte en Palestina evenmin als b.v. in Troje. De vondsten van Schliemann laten ons daaromtrent niet in twijfel ¹⁾. Deze is eerst een product van een hogere beschaving en stamt uit een betrekkelijk laten tijd.

Ook in Palestina werd in den oudsten tijd het koren in vijzels stukgestooten of met behulp van zadelsteenmolens fijn gewreven. In het Oude Testament worden vijzels uitdrukkelijk naast

1) Schliemann, Troja 1884, S. 50 sqq.; Ilias, Stadt und Land der Trojaner, 1881, Abb. 74—84.

deze molens vermeld in de bekende plaats over het manna (Numeri 11 vs 8). Zulke wrijf- en maalsteenen zijn bij verschillende opgravingen in dit land gevonden, o.a. te Gezer, Jericho, Lachis en Megiddo¹). Het Museum van Oudheden bezit een paar zadelsteenen uit Sichem. Het materiaal is ook hier een harde steensoort: graniet, basalt of harde kalksteen. Vroeger dan in Egypte treedt in Palestina, omstreeks 1000 vóór Chr., naast deze zadelsteenmolen de rotatiemolen op, die uit twee ronde, op elkander rustende steenen bestaat, waarvan de bovenste, door middel van een handvat op den rand, op den onderste rondgedraaid kan worden. Ongetwijfeld hebben echter vele plaatsen in het Oude Testament, waar van handmolens sprake is, betrekking op den zadelsteenmolen en niet op den draaibaren molen. In het Hebreeuwsch wordt hij genoemd: techoon, tachannah of rechajim (Ex. 11 vs. 5; Num. 11 vs 8; Deut. 24 vs. 6; Jesaja 47 vs. 2; Klaagl. 5 vs. 13; Pred. 12 vs. 4). De onderste steen was groot en zwaar (pelach tachtiet, Job 41 vs. 16), de bovenste was lichter en kon als werptuig gebruikt worden (pelach rekeb, Deut. 24 vs. 6; Richt. 9 vs. 53). Uitdrukkelijk is in een van deze plaatsen sprake van de slavin achter den molen (Exod. 11 vs. 5), hetgeen niet betrekking heeft op den draaibaren molen, zooals de Leidsche Vertaling meent in de vertaling: „de slavin, die den handmolen draait”, maar op den zadelsteenmolen. Evenals in de geheele Oudheid,

1) Een nadere opgave daarvan vindt men in het artikel Mühle in Ebert, Reallexicon der Vorgeschichte, Bd. VIII, 1927, S. 324; een exemplaar uit Megiddo is afgebeeld in P. Volz, Die biblischen Altertümer, Stuttgart 1924, Abb. 51, c. 50 cm. lang, 35 cm. breed, 6 cm. dik. Verg. ook: Benzinger, Hebräische Archäologie, Tübingen, 1907, Abb. 19, S. 63.

was ook in Palestina het malen een zwaar en vernederend werk, dat aan vrouwen en slavinnen ten deel viel, waarbij meestal twee vrouwen met elkander dit werk verrichtten (Exod. 11 vs. 5; Jesaja 47 vs. 2; Matth. 24 vs. 41), één, die het koren uitschudt en één, die het fijnwrijft. En ook hieruit blijkt, dat in deze plaatsen meest de zadelsteenmolen bedoeld is. Want, al was het voortdurend draaien van een rotatiemolen niet bepaald een genoeg, maar meer geestdoodend dan vermoeiend door lichamelijke inspanning, het werk aan den zadelsteenmolen in een gedwongen geknielde houding met onophoudelijk buigen en strekken van het lichaam was een ware tuchthuisarbeid. Daarom kan het ons ook niet verwonderen, dat deze moeitelijke arbeid aan slaven, gevangenen en misdadigers tot in den latere tijd als straf werd opgedragen (Richt 16 vs. 21).

In het oude Egypte schijnt deze wijze van malen nog in den Romeinschen tijd bekend geweest te zijn, tenminste Borchardt zag in 1897 in Cairo een uit Dimeh afkomstigen molen van dit soort van roodbont graniet. Wie tegenwoordig in Nubië reist, zoo deelt Borchardt ons mede, zal de hier beschreven wijze van malen daar zeker nog vaak zien, maar in Egypte, waar de oude gebruiken moeten wijken voor de steeds meer de overhand krijgende Europeesche beschaving, is deze methode van malen tusschen twee steenen, waarvan de bovenste over de onderste heen en weer geschoven wordt, al lang verdwenen. Borchardt zag het het eerst in Kalabsche in Nubië; ten Noorden daarvan zijn tegenwoordig alleen nog maar zulke handmolens in gebruik, waarvan de bovenste steen om een vaste as gedraaid wordt (Aeg. Z., Bd. 35, 1897, S. 123).

W. D. van WIJNGAARDEN.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

EEN URNENVELD BIJ VLODROP

Op aanwijzing van den heer Gerh. Krekelberg, den bekenden folklorist te Vlodrop, onderzochten wij in 1931 een urnenveld, gelegen

toonde ook dit urnenveld het gewone verschijnsel, dat rondom de bijzetting ronde, in dit geval open greppels gegraven waren.

Afb. 6. Een der lange bedden met bijzetting.

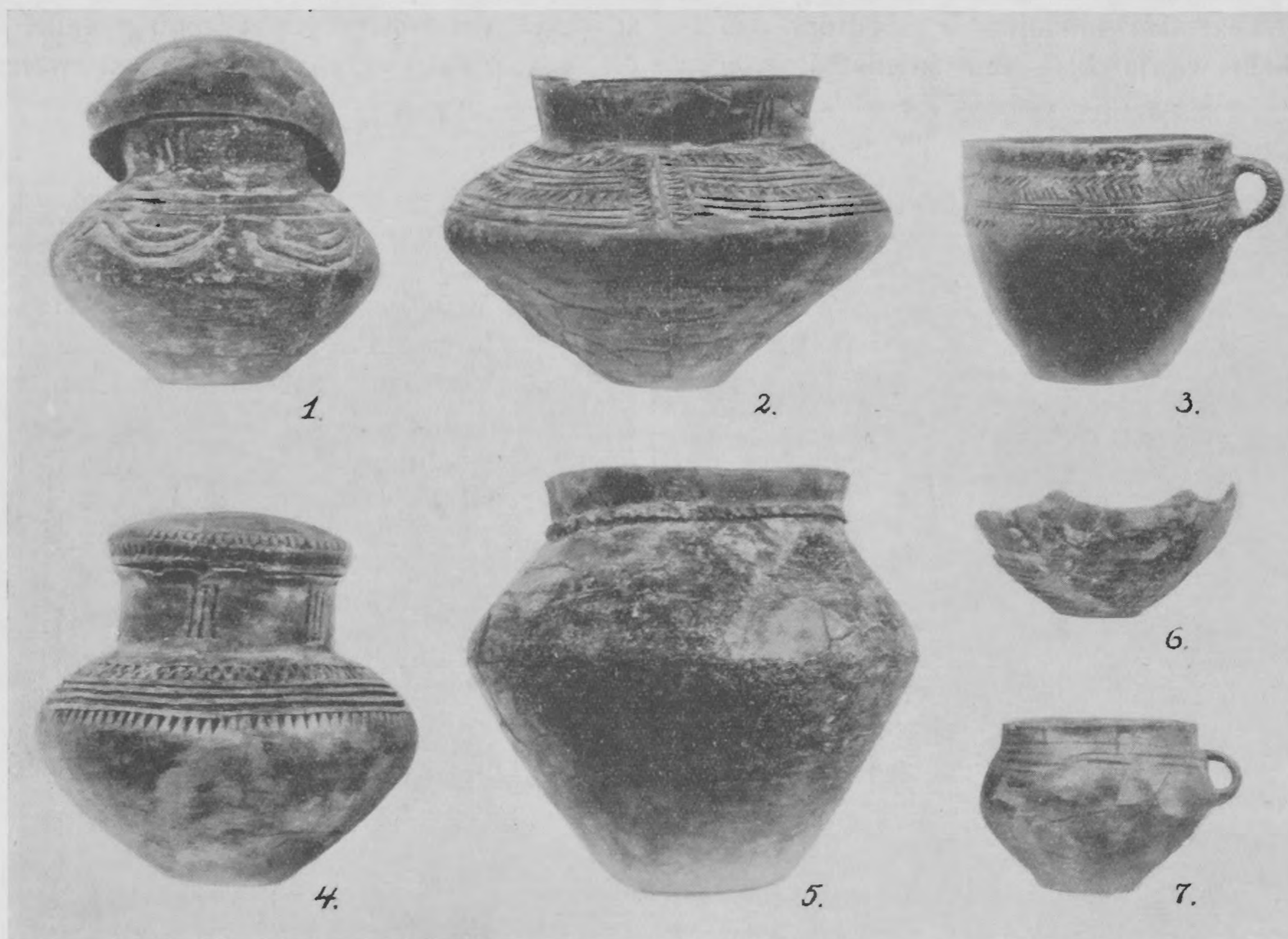
ten O. van het plaatsje, aan den zandweg met rijwielpad naar Station-Vlodrop. Reeds spoedig bleek echter, dat de duidelijk zichtbare urnenheuvels allen reeds doorzocht waren, waarschijnlijk in het begin dezer eeuw door eenige Duitsche liefhebbers van oudheden. Slechts dank zij het feit, dat enkele urnenbijzettingen niet onder een duidelijk kenbaren heuvel hadden plaatsgevonden, slaagden wij erin, nog enkele urnen te vinden. Overigens ver-

Was het resultaat op dit terrein dus over het algemeen teleurstellend, zoo moet een uitzondering gemaakt worden voor het oostelijk gedeelte, door een klein perceeltje dennen van de rest gescheiden.

Hier toch meenden wij in de heide ellipsvormige lichte verhoogingen te constateeren, zooals wij die kennen onder den naam van „lange bedden” in onze urnenvelden. Inderdaad bleek ons vermoeden juist te zijn, en

bij het afgraven van den humus constateerden wij de aanwezigheid van vier dergelijke ruimten, ieder van omstreeks 34 m lengte en 8 m breedte. Ook deze ruimten waren door open greppels omgeven geweest, die echter, omdat zij aan elkaar grensden, ten deele samenvielen.

„Kerbschnitt” versierde urn in de middenas van elk dezer bedden (Afb. 7; 2, 3, 4). Deze urnen, wier eerste optreden in Zuid-Duitschland nog tot het laatste deel van den Bronstijd gerekend wordt, mogen wij zeker mede tot de eerste vertegenwoordigers der Nederlandsche

Afb. 7. Eenige der te Vlodrop gevonden urnen.

Het merkwaardigste evenwel was het verschijnsel, dat het midden dezer bedden over een groot deel van de lengte den indruk maakte, dat er herhaaldelijk over geloopt was, althans teekende zich hier in het vaste zand een grijze strook af, die zeer ondiep reikte. Op de foto Afb. 6 is deze strook, evenals de greppels, duidelijkheidshalve omljnd, doch ook in het gegraven profiel duidelijk te zien.

Een welkome vondst onder deze omstandigheden was ook die van een zeer fraai in

urnenveldencultuur rekenen. Het is hier echter niet de plaats, hierop verder in te gaan. De andere gevonden urnen, hoewel slechts voor een deel versierd, zijn als tijdgenooten van deze fraai versierde exemplaren te beschouwen, en dus behoorden ook de lange bedden zelf tot ons grafveld.

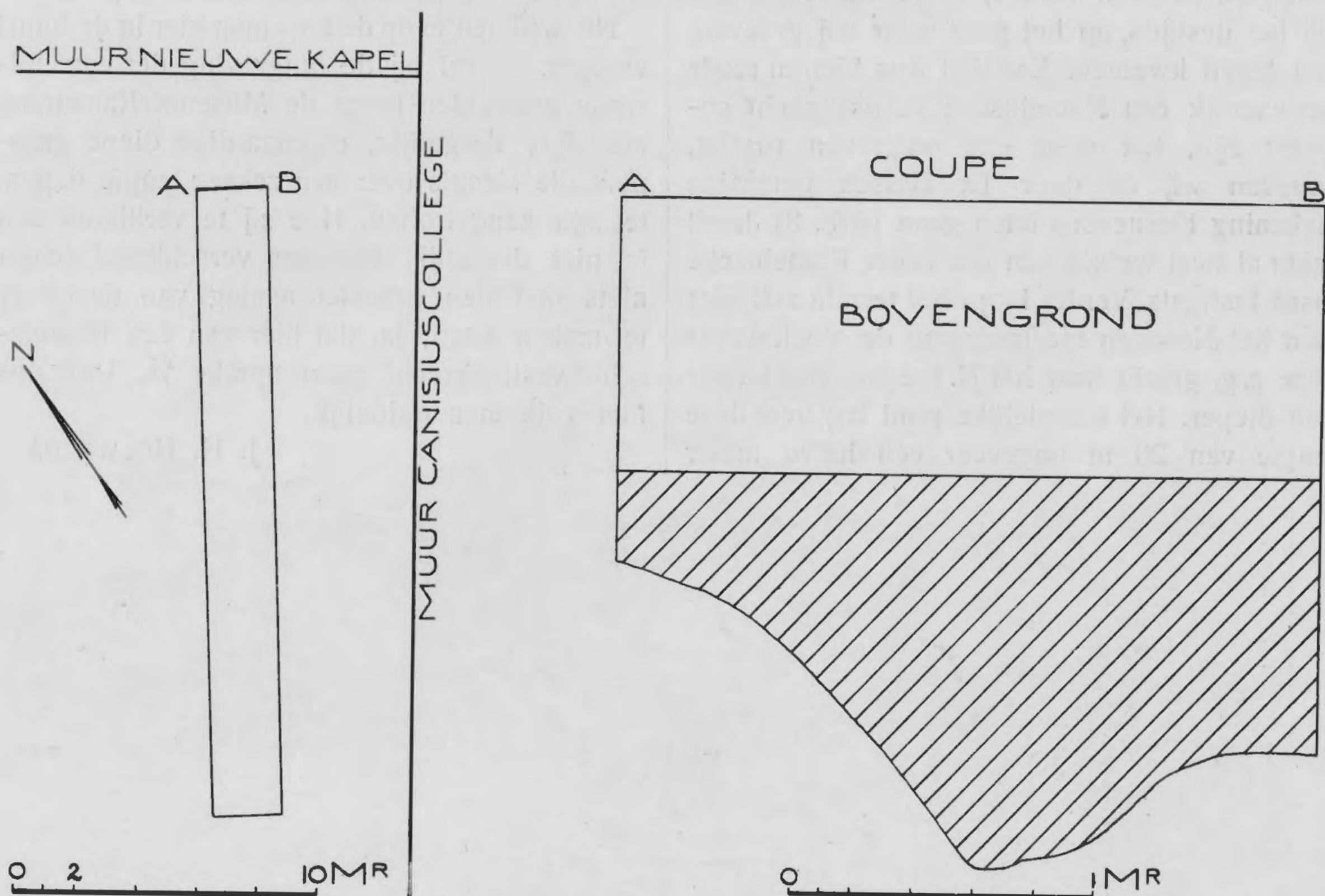
De vondsten uit dit grafveld zijn voor een groot gedeelte te vinden in het Prov. Museum te Maastricht, voor een kleiner deel te Leiden.

F. C. BURSCH

DE GRACHTEN DER CASTRA LEG. X TE NIJMEGEN

In het eerste deel van de Nieuwe Reeks van de Oudheidkundige Mededeelingen heb ik destijds een beschrijving gegeven, hoe ik op de speelplaats van het Canisiuscollege te Nijmegen de westelijke gracht van de groote

meinsche spitsgracht te maken zou hebben. Toch is deze vondst aanleiding geweest tot verschillende opmerkingen; meenden sommigen deze gelegenheid te moeten aangrijpen tot het maken van minder vriendelijke conclusies be-

Afb. 8. Z. g. gracht bij het Canisiuscollege.

castra der legio X terugvond. Eenige jaren geleden, in de Oudhk. Med. N. R. XII, deed Dr Vermeulen mededeeling van een onderzoek waarbij westelijk, evenwijdig met deze gracht, een tweede dergelijke Romeinsche „Spitzgraben” zou zijn aangetroffen. Dit zou zeker een zeer merkwaardig feit zijn, vooral aangezien zulk een tweede gracht aan de andere zijden der castra zeker niet aanwezig is geweest; de afbeelding, die Dr Vermeulen van dit verschijnsel gaf heeft mij evenwel niet overtuigd, dat men hier werkelijk met een Ro-

treffende de nauwkeurigheid van mijn onderzoek, anderen (zie Breuer: Ant. Classique Tome III, fasc. 2 1934) knoopten er scherpzinnige theorieën aan vast omtrent het bestaan van meerdere legerplaatsen na elkaar.

Dezen zomer, bij gelegenheid van den bouw van de nieuwe kapel van het Canisiuscollege op dezelfde speelplaats, deed zich ditzelfde verschijnsel wederom voor en was ik in staat, in gezelschap van de heeren Daniëls en Bursch, dit zelf te onderzoeken. Over een lengte van ongeveer 20 m werd deze z. g. gracht ont-

graven. Merkwaardig was in de eerste plaats, dat zij bleek niet aan één stuk door te loopen; ongeveer 4 m zuidelijk van den noordelijken buitenmuur van de nieuwe kapel hield zij plotseling op en was over het ontgraven gedeelte naar het N. toe niet verder te vinden. Klaarblijkelijk is het dus een onderbroken verschijnsel, hetgeen voldoende verklaart waarom wij het destijds, op het punt waar wij groeven, niet tegen kwamen. Kan het dus hierom reeds bezwaarlijk een Romeinsche vestinggracht geweest zijn, het door ons ontgraven profiel, waarvan wij de door Dr Bursch gemaakte teekening hiernevens laten gaan (Afb. 8), heeft zeker al heel weinig van dat eener Romeinsche fossa fastigata. Verder loopt het terrein zelf hier naar het Noorden toe langzaam op, doch wordt deze z. g. gracht naar het N. toe juist hoe langer hoe dieper. Het noordelijke punt lag over deze lengte van 20 m ongeveer een halve meter

lager dan het zuidelijke; van een geleidelijk meelopen met het terrein, zooals men dit van een vestinggracht mocht verwachten, is dus geen sprake. Tenslotte was de vulling van wat wij hier zagen wel zeer verschillend van de typische harde vulling van de Romeinsche spitsgracht op de verschillende plaatsen waar wij deze hier destijds ontgroeven.

Nu schijnen er op de terreinen hier in de buurt vroeger, vooral bij de ontgraving der verschillende grafvelden langs de Museum Kamstraat, meerdere dergelijke eigenaardige diepe greppels, die slechts over een zekere lengte liepen, te zijn aangetroffen. Hoe zij te verklaren zijn is niet duidelijk. Dat ons verschijnsel echter niets met den grachten-aanleg van de castra te maken heeft, ja, dat hier van een Romeinsche vestinggracht geen sprake is, leek ons hier volkomen duidelijk.

J. H. HOLWERDA

HOOFDARTIKELN

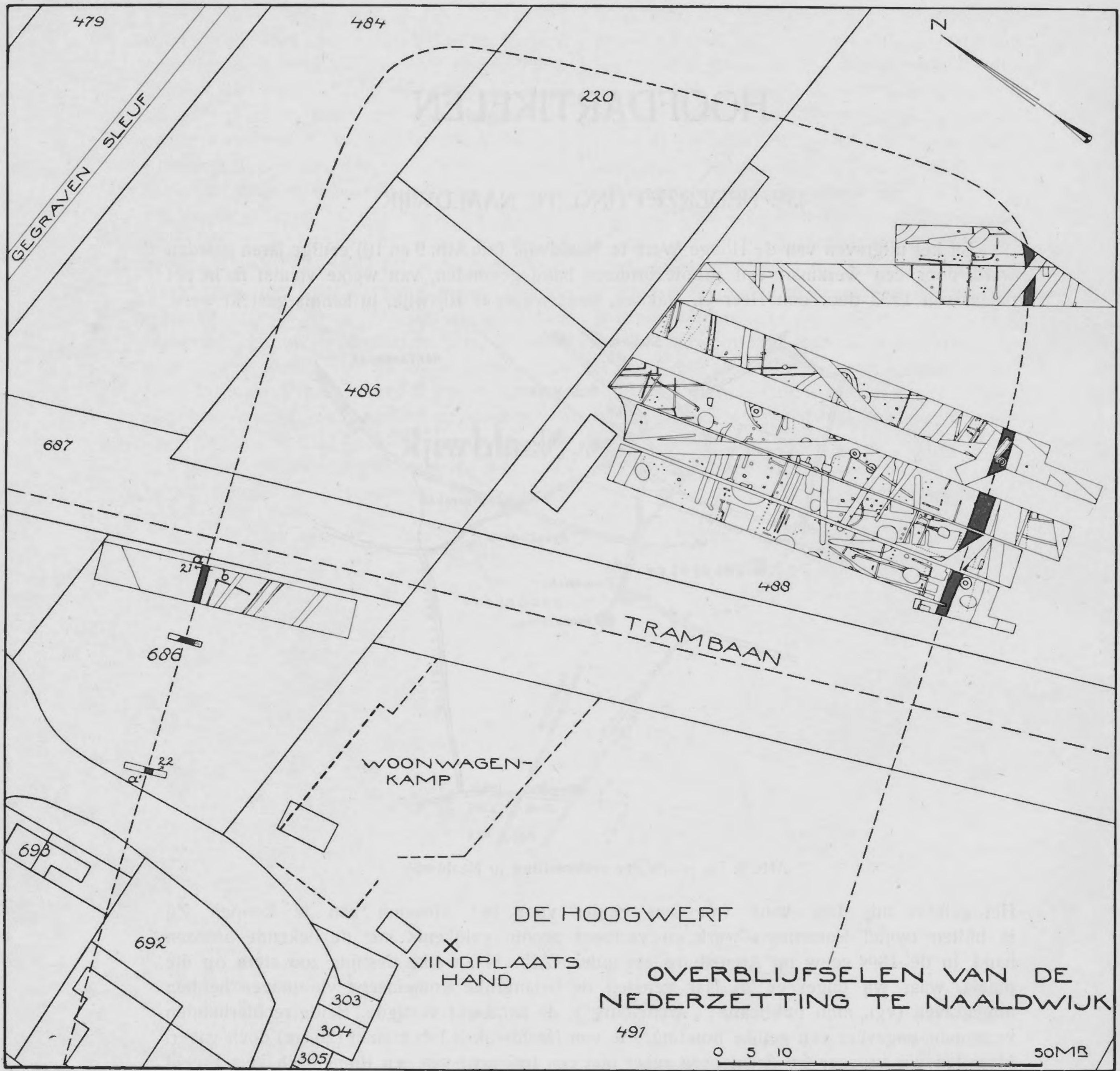
DE NEDERZETTING TE NAALDWIJK

Bij het uitgraven van de Hooge Werf te Naaldwijk (zie Afb. 9 en 10) eenige jaren geleden werd door een werkmán een groote bronzen hand gevonden, van welke vondst ik in het najaar van 1933 door den Heer G. Nakken, onderwijzer te Rijswijk, in kennis gesteld werd.

Afb. 9. De plaats der nederzetting in Naaldwijk

Het gelukte mij deze hand van den vinder voor het Museum aan te koop. Zij is buiten twijfel Romeinsch werk en vertoont groote gelijkenis met de bekende bronzen hand in de 18de eeuw op Arentsburg gevonden (Afb. 11), welke destijds zoo sterk op die plaats, waar wij ongeveer 25 jaar geleden de belangrijke Romeinsche vloothaven hebben uitgegraven (vgl. mijn publicatie: „Arentsburg”), de aandacht vestigde. Beide rechterhanden vertoonen ongeveer een gelijke houding, die van Naaldwijk is iets kleiner (26 cm) doch gaver. Meenden wij vroeger op Arentsburg zeker met een fragment van een Romeinsch keizerbeeld te doen te hebben, door deze merkwaardige herhaling van zulk een vondst wordt m. i. deze verklaring aan het wankelen gebracht, vooral ook omdat nog meerdere zulke handen als

Afb. 10.

losse vondsten in de literatuur vermeld worden (vgl. o. a. Forrer, Straszbourg blz. 259 en 370; Jacobi, Saalburg LXIV). Zouden hier zooveel van zulke keizerbeelden, met juist zulke handen, verspreid geweest zijn en zou men daarvan alleen maar die hand telkens weer terugvinden? Het schijnt mij dus, dat wij eigenlijk voor deze bronzen handen een

Afb. 11. Bronzen handen van Naaldwijk en Arentsburg

andere verklaring moeten zoeken; daarbij deed het feit, dat wij zoo talrijke malen een groote hand als bekroning van Romeinsche veldteekenen op reliefs en munten afgebeeld vinden (o. a. passim op die van de Trajanuszuil, op de reliefs van den Claudiusboog, Mon. del Inst. X Tv. 21 = onze Afb. 12; zie ook Domaszewski: Die Fahnen im römischen Heere) de vraag bij mij opkomen of mogelijk onze handen een dergelijken oorsprong kunnen hebben gehad. In alle geval ware dan het veelvuldig voorkomen ervan, zelfs in een inheemsche nederzetting als die te Naaldwijk ons zal blijken te zijn, beter verklaard.

Hoe dit echter ook zij, ook hier in Naaldwijk wees deze vondst op de waarschijnlijke aanwezigheid van een nederzetting in Romeinschen tijd. Gelukkig wist de vinder mij nog de juiste vindplaats aan te wijzen en een kleine proefgraving ter plaatse bracht dan ook eenige woonsporen voor den dag in een klein terreinstukje, dat juist nog te midden der vergraving bewaard was; blijkbaar waren evenwel de resten van de nederzetting door het zandgraven op de Hooge Werf voor het grootste deel vernietigd. Ons kaartje Afb. 10 ver-
toont deze Hooge Werf en daarbij de vindplaats van de hand. De eenige mogelijkheid

Afb. 12. Relief Claudiusboog (naar Mon. d. Inst.)

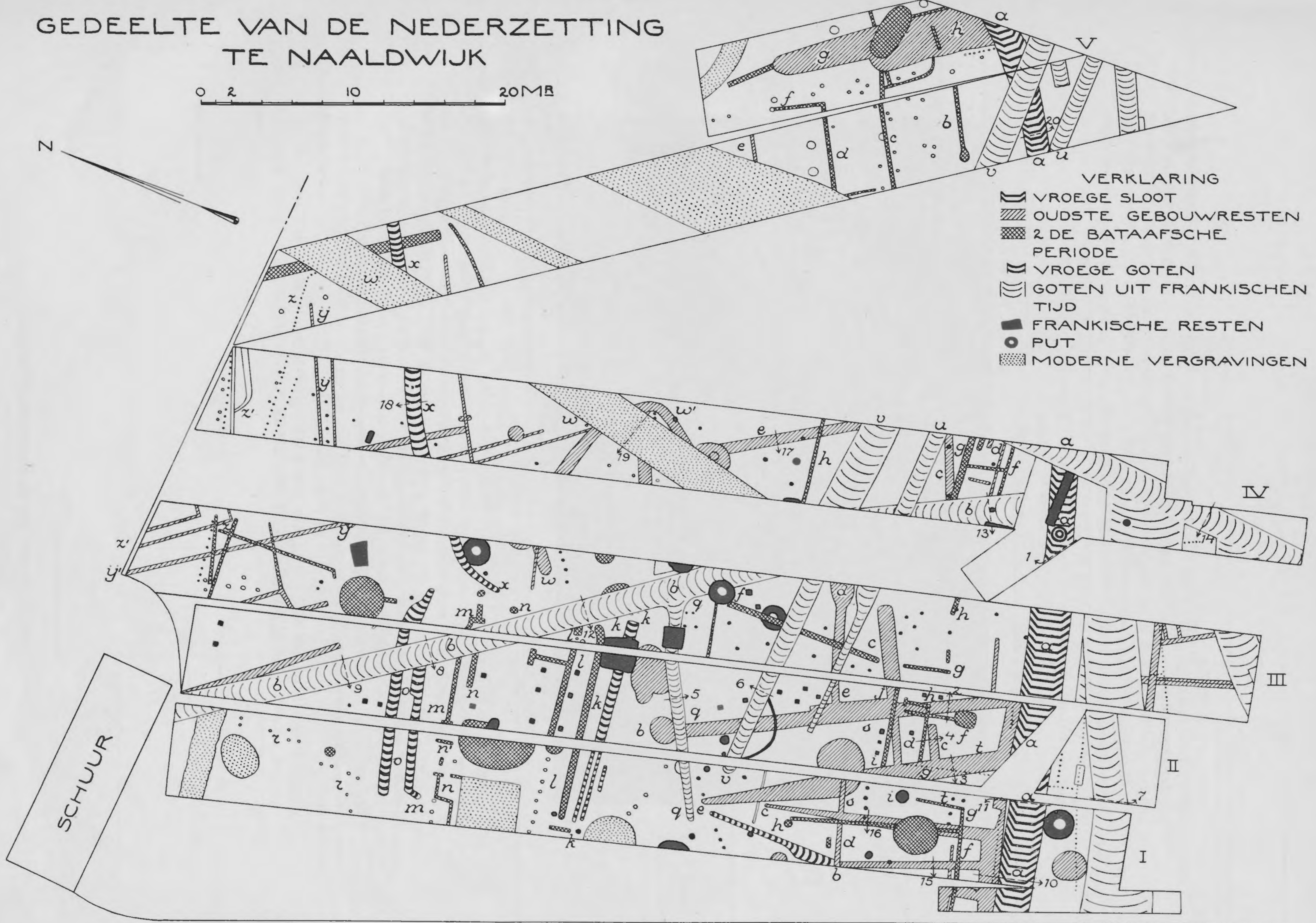
scheen, dat in het perceel tuinland van de Wed. Groenewegen (Kad. 488) nog een gedeelte van de overblijfselen te vinden zou zijn. Over dit land (vgl. Afb. 13) werd nu in 1934 een breede sleuf getrokken en toen daarin werkelijk tal van sporen voor den dag kwamen, welke ons reeds eenigen kijk gaven op deze nederzetting in haar verschillende perioden, werden in 1935 naast deze en evenwijdig daarmee nog drie andere gegraven (I—IV). In de verschillende ontgraven sporen waren dadelijk minstens drie opeenvolgende perioden te onderscheiden: op een aantal punten was het duidelijk hoe de woonsporen of de goten van een latere periode door die van een vroegere zijn heengegraven en zelfs de kleur van de vulling der verschillende greppels verschilt sterk, doordat de oudste met een veel minder verontreinigden grond gevuld zijn dan die uit een tijd, toen er reeds lang menselijke bewoning op die plaats geweest was. De vroegere perioden zullen zeker niet zoo heel ver uit elkaar hebben gelegen of zullen langzaam in elkaar zijn overgegaan. Immers in de vulling der greppels van deze komen dezelfde soort Bataafsch-Friesche scherven voor den dag be-
nevens een aantal Romeinsche fragmenten, die met zekerheid den tijd aangeven. De late periode is minder goed dateerbaar omdat vele scherven, welke klaarblijkelijk daartoe behooren, eveneens van inheemschen aard, doch harder gebakken en met scherpe randprofielen, geen preciese datering toelaten; enkele laat-Merovingische scherven hooren daar bij en wijzen op de 8ste eeuw, doch aan den anderen kant zijn er ook verschillende nog latere stukken, o. a. een typisch geel geglazuurde scherf, waarschijnlijk uit de 11de eeuw, gevonden; natuurlijk kunnen ook sommige van de late goten, nog wel iets langer open gelegen hebben.

Bij de beoordeeling der verschillende sporen moeten wij met het volgende rekening houden. Wij hebben hier in onze vier sleuven I—IV een terrein ontgraven, hetwelk voor het grootste deel uit zand bestaat, slechts weinig met leemgrond gemengd. Alleen in het zuidelijke deel der sleuven wordt het meer en meer leem, die dan op ± 1.25 m diepte rust op een ondergrond van blauwe klei. Dat de zandgrond feitelijk de eigenlijke plaats is

GEDEELTE VAN DE NEDERZETTING TE NAALDWIJK

0 2 10 20 MB

Z

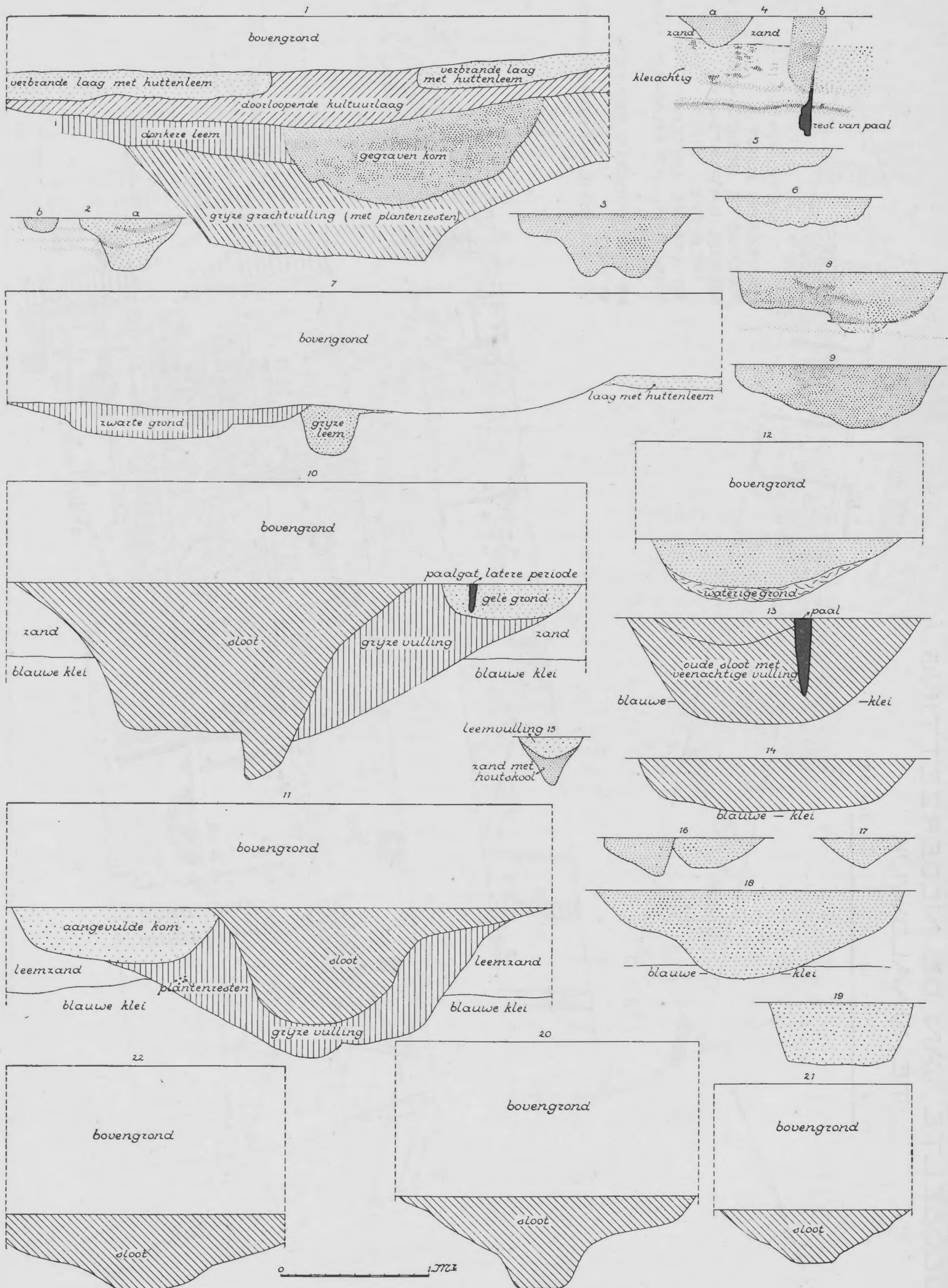

VERKLARING

- VROEGE SLOOT
- OUDSTE GEBOUWRESTEN
- 2 DE BATAAFSCHE PERIODE
- VROEGE GOTEN
- GOTEN UIT FRANKISCHEN TIJD
- FRANKISCHE RESTEN
- PUT
- MODERNE VERGRAVINGEN

← WEG →

Afb. 13

Afb. 14. Coupes door de grondsporen in Naaldwijk

van de nederzetting en slechts de uitloopers van deze tot in de klei doorgaan, spreekt bij de voorliefde van de oude tijden voor zandbewoning bijna vanzelf en wordt bevestigd door het feit, dat verreweg de groote massa der fragmenten gevonden werd in het noordelijk deel der sleuven I en II. Alleen in de laatste periode schijnt men geen voorkeur voor het zand meer te hebben gehad; zelfs vertoonen zich de laat-Frankische resten vooral in het zuidelijk deel onzer sleuven.

Het spoor, waarvan onze verklaring zal moeten uitgaan en dat zeker wel het zwaarste en diepste van allen is, is dat van de gracht of sloot, welke wij in onze sleuven van West naar Oost zien lopen (Afb. 13a, a', IIa, IIIa en IVa). Coupes door deze zijn afgebeeld op de

Afb. 15. Vroege gracht, waardoorheen (donker) late gaat en put op den voorgrond

coupeteekening Afb. 14 No. 1, 10 en 11 (zie ook foto Afb. 15). Tot een eind in de blauwe klei is deze gracht met vrijwel geheel platten bodem ingegraven. Merkwaardig is het echter, dat de kanten van die gracht een grijze klei vertoonen, waarin zelfs dikke wortels van waterplanten aanwezig zijn, die op vegetatie wijzen in een tijd toen het middengedeelte van die sloot nog met water gevuld open lag; verder vertoont deze sloot een donkerder vulling, waarin uitsluitend Bataafsche en Romeinsche scherven werden aangetroffen. Al moet dus die sloot betrekkelijk lang als zoodanig open gelegen hebben, toch behoort ze zeker tot de vroegste perioden en moet in de laatste zeker dicht hebben gelegen, gelijk straks nog nader zal blijken.

Ten Noorden, vlak grenzend aan deze gracht, ziet men, vooral in de sleuven I en II, een baan daarmee evenwijdig lopen, waarvan het komvormige profiel ook op onze coupes

10 en 11 geteekend staat; dat wij hierin werkelijk een gebouwspoor hebben te zien wordt bewezen door de verschillende banen met dergelijke vulling van grijze klei, die er vrijwel rechthoekig vanuit het Noorden op aansluiten; zoo in onze sleuf I, die welke vanaf *b* en *c* evenwijdig met elkaar loopen; verder die, welke wij in een eenigszins andere richting loopende bij sleuf I *e* zien beginnen en in sleuf II verder kunnen vervolgen. Evenwijdig met deze laatste baan zien wij in sleuf II bij het groote paalgat *b* een andere en ten slotte is in sleuf

Afb. 16. Vroeger (*a*) en later (*b*) gebouwspoor in sleuf I

IV bij *e* nog een gedeelte van weer een andere te onderscheiden. Coupes door deze sporen in sleuf I (Afb. 14, coupe 15 en 16 rechts; zie Afb. 16, waar duidelijk de lichte kleur van die vroegere tegen de donkere van de latere baan te onderscheiden is) en in sleuf II (Afb. 14 coupe 2 en 3) vertoonen ons deze banen als vrij diepe gebouwgreppels. Bovendien worden de ruimten door deze gebouwgreppels omsloten nog door een aantal dwarse wandgreppels in vertrekken verdeeld (in sleuf I bij *d*, in sleuf II bij *c* en *d*, in II bij *c*, *d* en *e*); ook in sleuf IV zien wij bij *c* en *d* eenige sporen, die tot denzelfden bouw schijnen te behooren. Al deze greppels vertoonen dezelfde vulling van lichte grijze klei. Voor zoover zij werden

uitgegraven, leverden zij Bataafsche scherven op te zamen met eenige Romeinsche uit de 2de helft van de 1ste en 2de eeuw. Vlak langs de boven beschreven gracht hebben dus een paar vrij groote gebouwen gelegen, die hier in den oudsten tijd, het latere deel van de eerste eeuw, tegelijk met het graven van de genoemde gracht, zijn aangelegd, doch waarvan de overblijfselen hier te gering zijn om omtrent hun aard en bestemming iets naders te zeggen.

Verreweg het grootste aantal der gevonden Romeinsche scherven is uit het latere deel van de 2de eeuw na Chr. en blijkbaar toe te schrijven aan de bewoning, waarvan de

Afb. 17. Gebouwgrepels uit verschillende perioden in sleuf II

fundamentgripels door de boven beschreven bouwsporen der voorafgaande periode zijn heengegraven en dus tot gebouwen uit een tweede periode behooren. Deze onderscheiden zich, gelijk gezegd, van de vorigen door een iets donkerder gekleurde vulling (voor het verschil zie bv. Afb. 16); zij zijn op onzen plattegrond door kruisarceering aangegeven. Op Afb. 17 en 18 ziet men in sleuf II vanuit het Zuiden duidelijk de verschillende vroegere gripels door deze latere doorsneden. Afb. 16 vertoont in sleuf I (coupe 16) de latere (b) door de vroegere (a) heengegraven. Blijkbaar hebben hier wanden gestaan van paalwerk, door vlechtwerk verbonden en daarna met leem bestreken, zoodat de gripjes, waarin de wanden stonden en het paalwerk was ingeslagen, bewaard zijn. Hoe diep dit soms reikte,

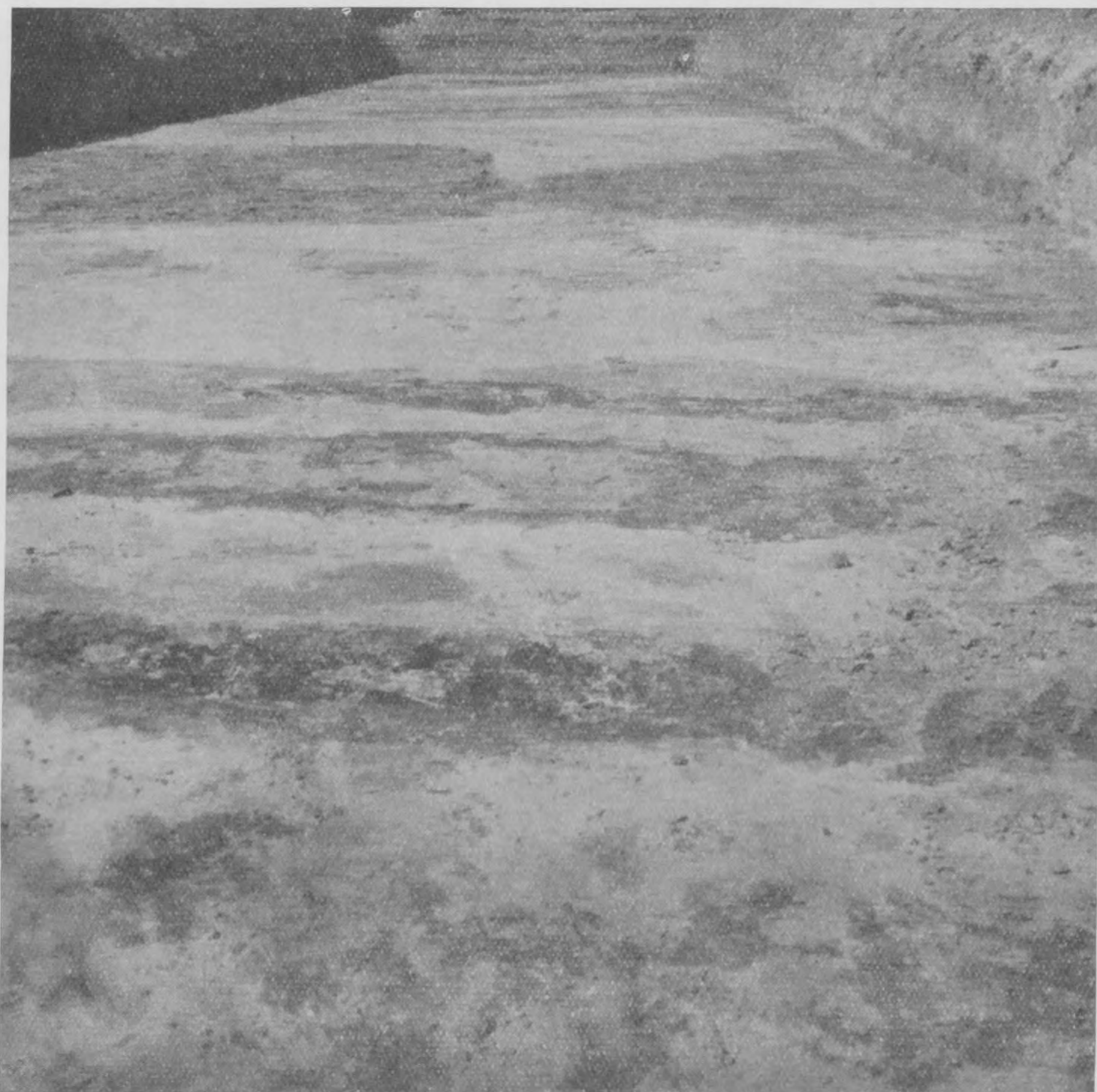

Afb. 18. Gebouwgrepels uit verschillende perioden in sleuf II

Afb. 19. Vroeg (a) en laat gebouwspoor (b met houten paaltje) in sleuf II

blijkt wel uit onze coupe in sleuf II no. 4 (Afb. 14 4b, Afb. 19b), waar bovenin het aangevulde grepje, onderin zelfs nog de houtresten van een paal zichtbaar zijn. Waar de palen meestal minder diep gingen, ziet men vaak op den bodem van het grepje slechts op eenigen afstand van elkaar de paalgaatjes afgeteekend. Op deze wijze vinden wij dus hier den plattegrond van vierhoekige huizen, waarvan de gebouwgreppes die der boven beschreven vroegere periode doorsnijden, afgeteekend (in sleuf I *f, g, h*, in sleuf II *f, g, h, i, j*;

Afb. 20. Sporen van het huis in het midden van sleuf I

verder van III *f, g, h* tot IV *f, g, h*). Van een dergelijk vierhoekig huis zijn de wandsporen veel beter bewaard en bijna volledig, ongeveer midden op ons terrein voor den dag gekomen (Afb. 20 in sleuf I ongeveer van *k* naar het N. genomen). Aan den buitenkant loopen hier eerst in de richting West-Oost, een paar vrij onregelmatig gevormde ondiepe sporen, waarin wij waarschijnlijk slechts gootjes hebben te zien (van I *k*, II *k*, III *k*) en daarnaast en evenwijdig daarmee een duidelijk wandspoor, waarvan in sleuf II nog de doorlopende fundamentgreppel (l) in sleuf I (l) slechts de paalgaatjes op den bodem van de fundamentgreppel konden worden teruggevonden. Te zamen met een dergelijke wandgreppel aan de

noordzijde (sleuf I *m*, II *m*, III *m*) teekent deze de lange zijwanden af van een woning van 7 m breedte. Het oostfront hiervan herkennen wij in sleuf III van 1—m met daartusschen een paalgat (III *n*) en wat hier verder door de latere breede greppel *b* vergraven is. Van een binnenindeeling zijn op verschillende plaatsen de sporen in sleuf I en II over. Onge-lukkigerwijze kon, daar het terrein hier te sterk in later tijd was vergraven, het westfront niet worden weergevonden. Het gebouw zal echter wel niet zoo veel langer geweest zijn dan de \pm 14 m waarop wij het thans konden meten. De hier verkregen plattegrond geeft toch reeds een aardig idee van vorm en afmeting van de woningen, welke hier hebben gelegen. Ook aan de noordzijde van ons gebouw constateerden wij twee goten evenwijdig met de wanden loopende (*o*).

Meer naar het Noorden toe was in sleuf I het terrein in later tijd wederom sterk vernield, doordat men hier klaarblijkelijk doode runderen had begraven. Alleen zagen wij daar nog een reeks van dubbele paalgaatjes (*z*), die waarschijnlijk uit de vroegste periode stamt en die mogelijk van een gedeelte van den wand van een palenhuis afkomstig zou kunnen zijn (vgl. Bursch: Germaansche huizenbouw, Oudhk. Med. XVI); zekerheid valt hieromtrent echter niet te krijgen.

In sleuf II zien wij in dit terreingedeelte alleen nog maar de breede afvoergoot (*b*) met typischen platten komvorm (vgl. Afb. 14 coupe 8, 9, 12 en 13), die daar door de bouwsporen van het huis uit de tweede periode is heengegraven. Deze zet zich ook in sleuf III en IV voort, op haar midden zien wij in sleuf III een andere typische goot (*q*) uitloopen, dezelfde die Afb. 18 ons in sleuf II vertoont. In deze goot hebben wij blijkbaar een later verschijnsel te zien; in sleuf IV is zij klaarblijkelijk door de vulling van de boven vermelde gracht heengegraven. Op de coupe (Afb. 14, 1) en ook op de foto Afb. 15 is duidelijk de gegraven komvorm van deze goot in de vulling van die gracht zichtbaar. Geheel in het zuidelijk deel van sleuf IV schijnt deze goot uit te loopen op de andere late goten uit Frankischen tijd, welke wij straks nog hebben te vermelden.

Daar in het zuidelijk deel onzer sleuven zijn een aantal zeer merkwaardige, zeker ook latere huissporen te vermelden, welke wij tot nog toe niet beschouwden. Daar zien wij n.l. verschillende rijen van zeer kleine, vlak aaneensluitende paalgaatjes, evenwijdig of recht-hoekig op elkaar. Op Afb. 21 ziet men tusschen de twee kruisjes een reeks van deze gaatjes in sleuf II. Hier hebben kleine puntige paaltjes gestaan, bij het inslaan waarvan de omringende leem tot een iets hardere massa is samengedrukt en die, vlak naast elkaar staande, op zich zelf reeds een vrij dichte wand moeten hebben gevormd. Deze constructie was dus feitelijk een andere als die der vroeger vermelde wanden met hun gegraven wand-greppels en palen op eenigen afstand van elkaar. Zij behooren dan ook zeker tot een latere dan de Bataafsche-Romeinsche periode: immers deze rijen paaltjes loopen op verschillende plaatsen (in sleuf I en II bij *a*, sleuf II bij *g*) door de leemvulling der greppels uit de eerste periode heen. In verschillende van onze coupes (Afb. 14 no. 10 in sleuf I en no. 13 in sleuf IV) zien wij zulke typische paalgaatjes dwars door de vulling van vroegere sporen heengeslagen. En, ook al teekenen zij zich uit den aard der zaak in de donkerder vulling der vroegere gracht niet af, toch zien wij hen aan weerszijden van die gracht in elkaars verlengde in den meer zuiveren leemgrond afgeteekend, zoodat het duidelijk is, dat de huizen waarvan de wanden door deze palen werden gevormd, over de toen geheel aangevulde gracht hebben heen gestaan. Deze huizen kunnen dus eerst gebouwd zijn, nadat

de gracht uit de Bataafsch-Romeinsche periode dicht was. Deze aldus geconstrueerde huizen zijn dus ongetwijfeld aan de laatste, d.w.z. de Frankische periode, toe te schrijven. Een door zwaardere, zeer donker gevulde en meest vierkant gegraven paalgaten gemarkeerd noordelijk front van deze huizen vinden wij waarschijnlijk in sleuf I en II bij s.

De eigenaardige vorming van deze wanden door die rijen kleine paaltjes, waarvan de ondiepe sporen, als ze niet, zooals hier, in een zuiveren lichten leemgrond zijn ingeslagen, zeer licht verloren moeten zijn gegaan en zeer bezwaarlijk te vinden moeten zijn, zou mogelijk

Afb. 21. Kleine paalgaatjes (van X—X) en goot uit laatste periode

verklaren waarom wij elders, ook in woerden en terpen b.v., van zulke huizen uit dezen laten tijd vaak slechts enkele grootere paalgaten, schijnbaar zonder onderling verband, terugvinden.

Zoo zien wij dus hier uit Frankischen tijd de resten van een aantal kleine vierhoekige huizen, geheel in het zuidelijk einde onzer sleuven I, II en III, waar in het terrein het zand in klei overgaat. Daar loopen ook eenige zeer ondiepe vrij breede afvoergoten (vgl. Afb. 21 en Afb. 14: de profielen 7 in sleuf II en 14 in sleuf IV) uit dezelfde late periode, onregelmatig door elkaar, die ook weer late scherven opleverden. Een volledig onderzoek hiervan was in het voor ons beschikbare terrein niet mogelijk en scheen ook feitelijk niet voldoende loonend. Een dikke laag verbrande leem, welke meestal over de goten en paalgaten heen

lag, bewees, dat ten deele uit leem gebouwde huizen hier door brand waren vernield. Deze leemlaag strekte zich ook uit over een houten tonput (in sleuf IV), welke toevallig juist in de vulling van de boven beschreven gracht uit de eerste periode was ingegraven en dus eveneens zeker tot de laatste Frankische nederzetting te rekenen is (vgl. Afb. 15).

Ook meer noordelijk in onze sleuven vertoonden zich sporen uit deze periode, nl. twee goten, die reeds door hun zeer donkere vulling verrieden, dat zij uit dezen laten tijd stammen (van sleuf II tot sleuf IV *u* en van I *v* tot IV *v*); zij bevatten dan ook laat-Frankische scherven en waren door alle andere sporen heengegraven. Ter weerszijden van die goten vertoonden zich ook weer typisch donkere, meest vierhoekig gegraven paalgaten uit deze zelfde late periode, ongetwijfeld ook van woningen, hoewel het niet goed mogelijk was ze tot bepaalde plattegronden samen te voegen. Eenigszins meer regelmaat in hun onderlinge ligging vertoonden dergelijke paalgaten binnen het huis uit de vroegere periode, voornamelijk in sleuf II tusschen *k*, *n* en *m* gelegen. Ook tusschen *h* en *w* in sleuf IV vonden wij meer noordelijk op het terrein een aantal vrij regelmatig gelegen paalgaatjes, die eveneens uit deze periode schenen te zijn.

Overigens is het niet mogelijk zich een preciese voorstelling te vormen van de overblijfselen in dit noordelijke deel van sleuf III en IV. In de eerste plaats zien wij in sleuf IV bij *w* de breede, diepe sleuf, die in zeer laten, mogelijk eerst in modernen tijd gegraven is. Deze doorsnijdt een typisch rond gebogen spoor, dat wij in sleuf III bij *w* zien beginnen en in IV langs *w* en *w_l* zien loopen; op dat laatste punt is een later paalgaatje dwars door haar vulling heengeslagen. Een verklaring hiervan vermogen wij niet te geven. Voor het front van het boven beschreven huis begint een gebogen goot (van sleuf II *x* langs IV *x* en verder), die waarschijnlijk tot de vroegere periode heeft behoord. Tusschen *w* en *x* in sleuf IV zijn eenige, vaak uiterst smalle, rechthoekig op elkaar staande sporen van lichte wanden te onderscheiden, ongetwijfeld ook van een gebouw. Aangezien deze bij IV *x* door bovengenoemde goot doorsneden worden, zouden wij misschien mogen vermoeden, dat dit licht gebouwde doch vrij groote gebouw tot den allereersten tijd heeft behoord. Tot ditzelfde gebouw behooren ook de in dezelfde richting loopende zwakke wandsporen in het noordelijke puntje onzer beide sleuven III en IV, het dubbele spoor met de paalgaatjes er tusschen bij *ij*, en de in gelijke richting daarmede liggende dubbele sporen in sleuf III *z*—*z^l*. Vooral in sleuf III bij *z* is het te zien hoe deze sporen dan weer doorsneden worden door een paar dergelijke wanden, uit een iets latere periode. Enkele rijen kleine paalgaatjes hier zijn nog weer uit den laatsten, Frankischen tijd.

Al moet hier echter zeker heel wat onverklaard blijven, toch hebben wij in deze sleuven I—IV, waarmede wij uit den aard der zaak slechts een klein gedeelte van de oude nederzetting blootlegden, duidelijk kunnen constateeren hoe hier, naar de gevonden Romeinsche fragmenten te oordeelen, in het laatst van de eerste eeuw na Chr. een nederzetting moet hebben bestaan, waarin zich in den loop van de 2de eeuw een 2de periode van bebouwing laat onderscheiden. Deze geheele aanleg is overigens zeker onromeinsch. De huizen der 2de periode dragen een inheemsch karakter en de groote massa der fragmenten zijn van Bataafschen oorsprong. Wij hebben hier dus zeker met een inheemsche vestiging te doen.

Het meest interessante verschijnsel hier leek ons de typische gracht met platten bodem (*a*), welke wij aan den zuidkant ter zijde van deze huisresten aantreffen. Het leek of deze huizen hier binnen die gracht gelegen waren. Als dit werkelijk zoo was, dan mochten wij haar misschien rondom de geheele nederzetting verwachten en zou deze dus, althans

eenigermate, beschermd zijn geweest; een omstandigheid tot dusver niet bij onze inheemsche nederzettingen waargenomen. Konden wij dan nog iets meer omtrent het verdere verloop van die gracht te weten komen, dan zou het misschien toch nog mogelijk zijn ons omtrent de uitgestrektheid der nederzetting een meer omschreven beeld te vormen. Met deze mogelijkheid voor oogen leek het ons geboden in 1936 nog de eenige sleuf te graven (V), waarvoor te midden der druivenkassen plaats te vinden was, niet-tegenstaande wij vooruit wisten, dat wij op het midden van de sleuf een breede sloot zouden aantreffen, welke eerst in modernen tijd was dichtgeworpen. In het midden van deze sleuf zien wij dan ook een breed stuk, hetwelk geheel in lateren tijd is vergraven en dus geen sporen meer opleveren kon. Ten Noorden daarvan merken wij eveneens weer de breede moderne ingraving *w* op, die wij reeds in sleuf IV constateerden en slechts ter weerszijden daarvan vertoonen zich bij *x* en *y* de verschillende sporen van een goot en van huiswanden, die zeer duidelijk samenhangen met die, welke wij reeds in sleuf IV ontmoetten. Zoowel die van het vrij grootte gebouw uit de vroegere periode als de kleine palenwandjes van den Karolingischen tijd zien wij in deze sleuf doorloopen. Omtrent den juisten plattegrond dezer gebouwen krijgen wij echter ook hier niet voldoende gegevens.

Uit den aard der zaak was het ons hier echter vooral te doen om wat wij in het zuidelijk gedeelte van onze sleuf (V) zouden vinden en hier en in de daaraan ter zijde aansluitende verbreeding, welke wij juist nog konden graven, werd onze moeite ruimschoots beloond. Daar vonden wij toch van *b—f* de verschillende wandgreppeltjes en paalgaten van juist zulke huizen als wij uit de tweede Bataafsche periode ook in de andere sleuven hadden aangetroffen; in de breede greppel met lichte vulling, *g—h*, schijnt waarschijnlijk nog weer een gebouwgreppel uit de eerste periode, gelijk wij die boven beschreven, aanwezig; de goten uit den lateren Frankischen tijd, welke wij in sleuf II, III en IV bij *u* en *v* hebben geteekend, vinden ook hier nog bij V *u* en *v* hun voortzetting, maar waar het ons vooral op aan kwam, de oude gracht met haar typisch plat bodem-profiel, trad ook hier van *a—a* weer voor den dag (Afb. 14, Coupe 20); zij werd hier door die late goten juist doorsneden. En nu was het zeker wel het allerbelangrijkst, dat die gracht *a—a* juist nog in deze sleuf V een zeer duidelijke bocht naar het N. begint te maken en dat, wanneer wij de richting vergelijken waarin de zoo juist genoemde huissporen *b—f* liggen met die der huizen in de andere sleuven, zij zeer klaarblijkelijk de bocht en het verloop van deze sloot meemaken. Werkelijk heeft dus, gelijk wij reeds vermoedden, deze nederzetting hier binnen deze omringende gracht gelegen. Deze laatste geeft ons dus werkelijk de begrenzing daarvan aan. Zoo kunnen wij dus zeggen, dat wij hier in deze gracht in de verschillende sleuven de zuidelijke grens dezer vroegere nederzetting hadden gevonden en dit niet alleen, maar ook, dat de in sleuf V geconstateerde bocht er op wijst, dat wij daar tot dicht bij de noordelijke begrenzing zijn genaderd.

Reeds het eerste jaar van ons onderzoek hadden wij ons beziggehouden met de vraag hoe ver in noordelijke richting de nederzetting zich kon hebben uitgestrekt. Wij hadden daartoe in het weiland (kaart Afb. 10 perceel 479) een lange sleuf gegraven, op de kaart ten deele aangegeven, en daarin slechts kunnen constateeren, dat wij ons daar reeds geheel buiten de nederzetting bevonden. De perceelen meer naar het Z. toe waren door de aanwezigheid van kassen enz. voor ons volkomen ontoegankelijk. Slechts in perceel 686 was nog een graving mogelijk en waar wij nu in onze gracht met haar typisch profiel zulk een duidelijk sprekende begrenzing van de nederzetting hadden gevonden, meenden wij deze

eenige mogelijkheid niet ongebruikt te mogen laten. Op onze kaart Afb. 10 ziet men hoe wij in dit perceel een breede sleuf hebben gegraven en werkelijk kwam daarin weer (bij *a*) dezelfde gracht met plat bodemprofiel voor den dag met in haar vulling dezelfde Bataafsch-Romeinsche scherven (vgl. profielteekening Afb. 14 no. 21, waarbij men wete, dat het terrein hier op perceel 686 ongeveer $\frac{1}{2}$ m dieper was afgegraven dan dat, waar wij onze vijf sleuven groeven, zoodat hier van het bovengedeelte van het profiel veel meer is vernield). In een sleufje, vlak naast deze groote sleuf gegraven, kon wegens latere vergraving deze gracht niet met zekerheid worden geconstateerd, doch ± 20 m verder aan den west-rand van perceel 686, kwam dezelfde gracht weer voor den dag (bij *a*, zie profiel Afb. 14 no. 22). Zoo mogen wij dus zeggen, dat de geheele nederzetting klaarblijkelijk door deze typische gracht werd omgeven en dat wij hier, loopende van *a*—*a*¹, een gedeelte der noordelijke begrenzing gevonden hadden; bovendien kwamen in onze sleuf, behalve eenige latere goten en sporen, ook weer juist binnen de omringende gracht, dergelijke huissporen te voorschijn (bij *b*) als wij ook elders telkens vlak aan den rand van de nederzetting hadden gevonden.

Binnen een bescherming door een breede gracht met plat bodemprofiel, heeft hier dus op slechts korten afstand van de gracht van Corbulo (vgl. Afb. 9) deze ongetwijfeld Bataafsche nederzetting gelegen als een conglomeraat van betrekkelijk kleine vierhoekige huizen uit hout en leem gebouwd en wel over een breedte van ± 110 m en wat haar oostelijk gedeelte betreft, loopende ongeveer als op onze kaart Afb. 10 met een stippellijn is aangegeven. Hoe ver naar het Westen zich deze nederzetting heeft uitgestrekt, is niet meer te zeggen. De vindplaats van de hand, op de kaart met een x aangegeven, valt er zeker nog binnen, daar vlak in de buurt werden immers nog enkele woonsporen gevonden; doch overigens is hier alles, zoowel in perceel 491 als in het daarnaast gelegen woonwagenkamp, hopeloos vergraven.

Behalve de zeer vele fragmenten van aardewerk, reeds in den voorafgaanden tekst genoemd, in de eerste plaats van Friesch-Bataafschen oorsprong, zoo nu en dan met den typischen gekartelden rand of de kleine puntige oortjes, verder Romeinsch uit het latere gedeelte van de eerste en vooral uit de tweede eeuw en ten slotte een betrekkelijk geringe collectie Frankisch, kunnen wij nog de volgende merkwaardige voorwerpen vermelden bij onze opgravingen gevonden.

Naast de bronzen hand, waarschijnlijk van Romeinsch-militaire afkomst, is het vermeldenswaard, dat in deze toch zeker burgerlijke nederzetting van inheemsch karakter ook nog werden gevonden één dakpanfragment met het stempel van de *c(lassis) G(ermaniae) p(ia) f(idelis)*, zooals die betrekkelijk veelvuldig, speciaal ook uit het nabije Romeinsche vlootstation Arentsburg, bekend zijn (vgl. mijn „Arentsburg” blz. 140) en een tegelfragment met den zeer bijzonderen, met kleine letters ingedruken stempel „Prim. cors”, (Afb. 22) voor welken wij slechts één enkele analogie, en wel wederom van Arentsburg, kunnen aanhalen (vgl. mijn „Arentsburg” blz. 140 en C.I.L. XIII, 6 blz. 167). Verband met deze Romeinsche vlootvesting en vooral ook de ligging van onze nederzetting vlak bij de Gracht van Corbulo (zie Afb. 9), komen hier wel zeer typisch tot uitdrukking.

Romeinsch zijn zeker ook (vgl. Afb. 23): het merkwaardige kratertje van gegoten brons, een bronzen randfragment van een groote schaal met rond oortje, een eenvoudige bronzen fibula en één in swastikavorm, benevens een enkele ondateerbare bronzen munt, ten slotte ook een z.g. firmalampje met het merk Eucarpi (als Loeschcke: Lampen Vindonissa no. 797; vgl.

Evelein: Lampen Rijksmus. Kam Nijmegen blz. 35). Een zeer bijzonder voorwerp, uit hoorn gesneden, (Afb. 23) bestaat uit een vierhoekig voorstuk, beneden recht, van boven gekarteld; de voorzijde wordt ingenomen door een ovale versiering, waarin bovenin twee spiralen zijn uitgesneden, die eindigen in de twee kleine gaatjes, waarmede het stuk is doorboord. De zijkanten van dit voorstuk zijn als 't ware naar achteren omgebogen en eindigen daar als twee opstaande lijsten. Aan de binnenzijde van deze lijsten is wederzijds een groef ingesneden, waarin,

Afb. 22. Tegelfragment en netverzwaringsen uit Naaldwijk

evenals bij een schuifdoos, het gladde achterstuk geschoven kan worden (vgl. Altert. u. heidnischer Vorzeit II, IV; Saalburg Jahrb. V Taf. XXVI 24 zie blz. 104; O.R.L. Zugmantel Taf. XX² no. 69, 84 en precies hetzelfde O.R.L. LIII Taf. 17, 30. Ook Domplein Utrecht vgl. Versl. Prov. Utr. Gen. III blz. 114, terwijl eenzelfde voorwerp van het Domburgsche strand ook in Middelburg aanwezig is). De verklaring, welke reeds Lindenschmit hieraan gegeven heeft, dat het het onderstuk van een zwaardschede zou zijn, lijkt mij niet waarschijnlijk; de typische schuifdoossluiting is daartoe onnoodig, terwijl zulk een hoornen uiteinde, waar bovendien geen grootere gaten ter bevestiging aanwezig zijn, wel zeer onsterk schijnt.

Intusschen zouden wij geen andere verklaring weten te geven. Een rond beenen beslagstukje met boogjesversiering (Afb. 23) zou eveneens nog Romeinsch kunnen zijn, terwijl een beenen pen vooral talloze analogieën vindt in woerden en terpen der inheemsche bevolking. Ditzelfde is ook het geval met de ronde, in het midden doorboorde, z.g. netverzwarings van gebakken aarde en een zeventiental kegel- of pyramidevormige netverzwarings met doorboorden top

Afb. 23. Verschillende voorwerpen uit Naaldwijk

(Afb. 22) en enkele ronde z.g. werpballetjes. Ten slotte vermelden wij een vierkanten platten steen, waarin beiderzijds verschillende figuurtjes zijn ingeboord, die mogelijk weer tot het aanbrengen van versieringen op aardewerk bv. kan hebben gediend (Afb. 23).

J. H. HOLWERDA.

KURZER INHALT

In Naaldwijk, im Westland, s.ö. vom Haag, wurde vor einigen Jahren eine grosse bronzene rechte Hand gefunden (Abb. 11), eine Ähnliche wie sie schon aus der etwa 20 km nördlich, ebenfalls an der fossa Corbulonis gelegenen römischen Flottenstation Arentsburg bekannt war (vgl. mein „Arentsburg“) Merkwürdigerweise kommen mehrere solche bronzene rechte Hände im Rheinlande vor; weil es nun wohl sehr unwahrscheinlich ist, dass hier überall einmal überlebensgrosse bronzene Statuen gestanden haben sollen (in Naaldwijk, das sich als eine einheimische Siedlung ergeben hat, wohl sicher nicht) und dass sich von diesen überall nur ausschliesslich die rechte Hand bewahrt hätte, drängte sich bei mir die Frage auf, ob die geläufige Erklärung, dass diese Hände einer solchen Kaiserstatue angehört haben, wohl zutreffend sei und ob man es hier nicht mit Teilen römischer Feldzeichen, wie wir sie so oft abgebildet finden (Abb. 12), zu tun habe.

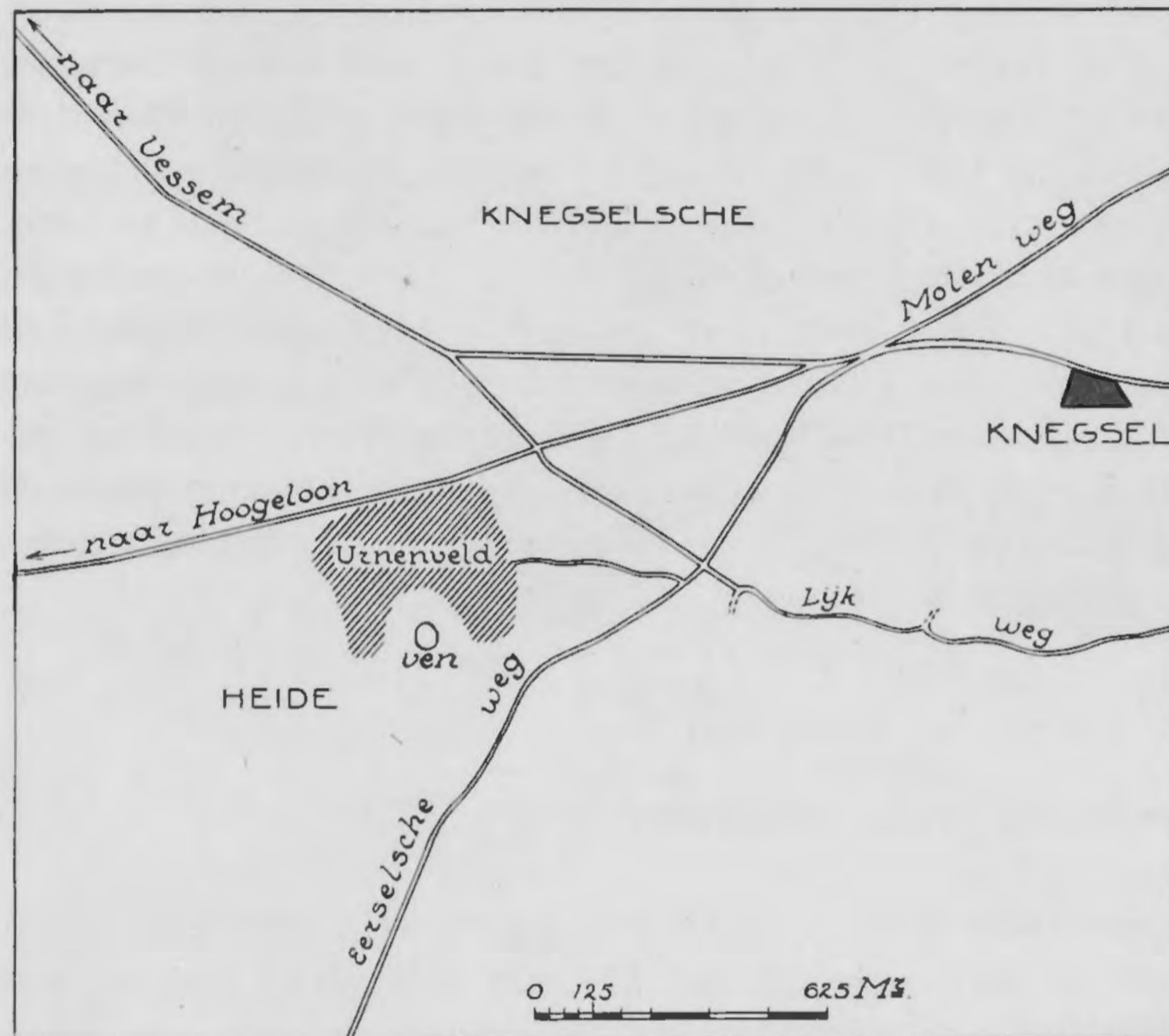
Jedenfalls veranlasste mich dieser Fund zu einer Untersuchung des Fundortes; der grösste Teil des Terrains war hier aber leider schon früher abgegraben worden und der übrige fast ganz vom Gartenbau eingenommen; nur an einer Stelle bot sich noch die Gelegenheit zu einer etwas umfassenderen Grabung. Wie es der Plan Abb. 13 (vgl. auch 10) zeigt, kamen dabei die Spuren mehrerer Siedlungen übereinander zu Tage, von denen die früheste Periode durch römische Scherben in den letzten Teil des 1. Jahrhunderts und das 2^e datiert wurde. Damals hatten hier offenbar ein paar Gebäude gestanden, deren Spuren auf dem Plan mit einfacher Schraffierung gekennzeichnet sind. Teilweise durch diese Spuren hindurch gegraben zeigten sich hier dann die Fundamentgruben mehrerer viereckiger Häuser, auf dem Plan durch Kreuzschraffierung angegeben, welche einer zweiten Periode angehörten, ebenfalls durch römische Scherben ins 2. Jahrhundert datiert. Diese zwei frühen Siedlungen, welche zweifellos einen einheimischen Charakter tragen und in welchen dann auch die batavischen Scherben weitaus vorherrschend sind, wurden von einem Sohlgraben umgeben (auf dem Plan bei *a*), der auch, wie es der kleine Plan Abb. 10 angibt, auf der Nordseite angetroffen wurde, sodass wir jedenfalls einigermaßen die Ausbreitung der Siedlung feststellen konnten. Nachdem diese Siedlung also wahrscheinlich im Anfang des 3. Jahrhunderts verlassen wurde, ist in spätfränkischer Zeit die Stelle aufs neue besetzt worden; aus dieser Zeit stammen die viereckigen Häuser mit den kleinen eingerammten Pfosten und einzelne Pfosten mit grösseren viereckig gegrabenen Pfostenlöchern; mehrere Abwässergräben gehören hier ebenfalls hinzu (vgl. den Plan Abb. 13); schliesslich auch ein hölzerner Brunnen vgl. auch Abb. 15). Unsere Abb. 22 und 23 zeigen die wichtigsten Gegenstände, welche, ausser den vielen Scherben, hier gefunden wurden.

J. H. H.

EEN URNEVELD TE KNEGSEL (GEM. VESSEM)

In het voorjaar van 1934 maakte de heer E. J. van Puyenbroek te Goirle ons opmerkzaam op een groot urnenveld, waarop de heer H. Joosten, gemeenteveldwachter van Vessem, zijn aandacht had gevestigd en dat gelegen is dicht bij de buurtschap Knegsel, op de gemeenteheide van Vessem, vlak bij de schietbaan der Vessemsche gemeentepolitie (zie het kaartje Afb. 24). Door de welwillende medewerking van het Gemeentebestuur van Vessem waren wij in de gelegenheid in de zomers van 1934 en 1935 dit urnenveld voor het grootste deel te onderzoeken.

Het is gelegen aan een, door de kanalisatiewerken van de laatste jaren drooggelopen,

Afb. 24. Situatiekaartje van het urnenveld te Knegsel

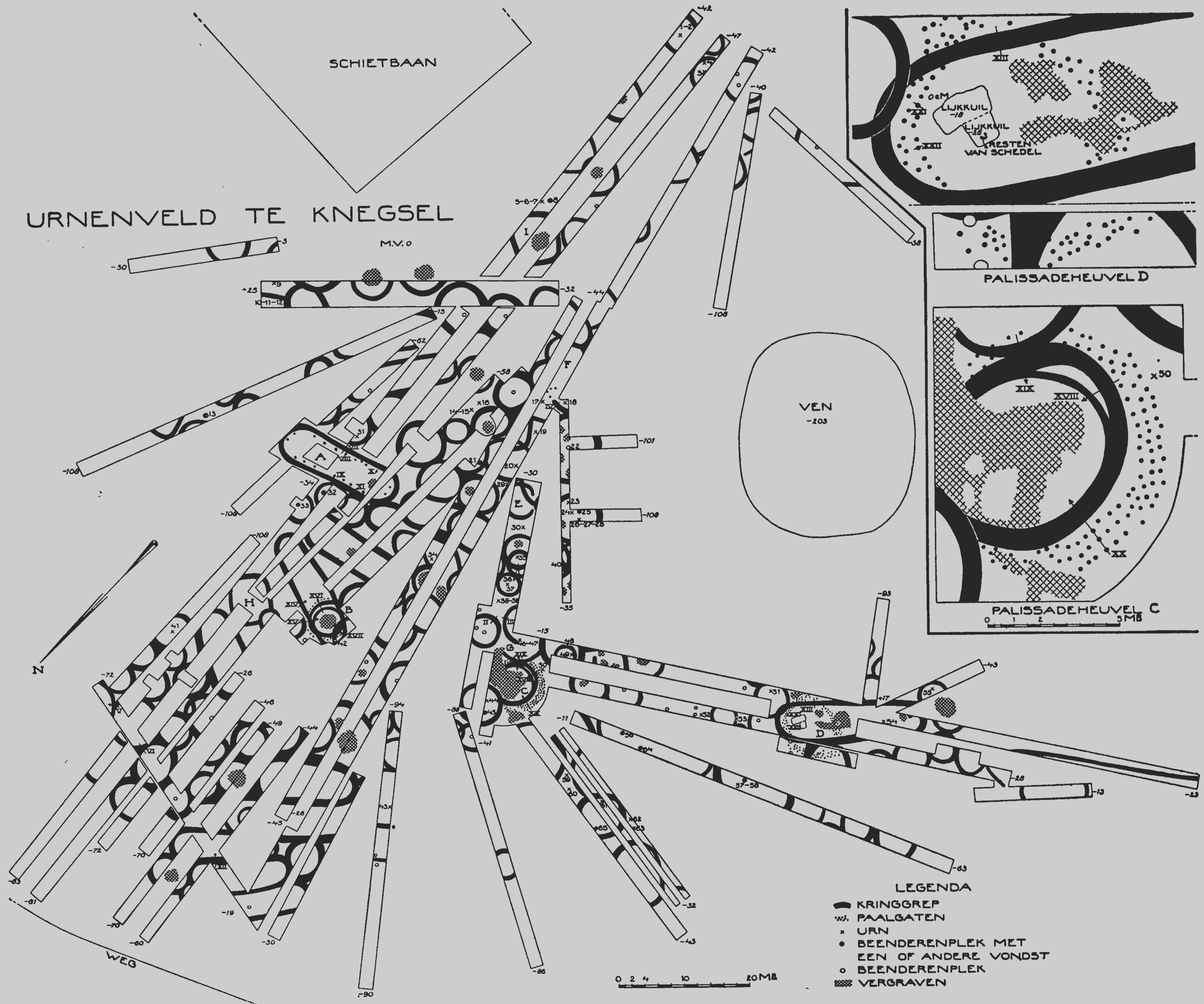
vennetje, dat er aan drie zijden door omsloten wordt. Alleen de hogere gedeelten van het terrein zijn door het grafveld in beslag genomen, zooals men kan aflezen uit de hoogtematen van het maaiveld, die allen ten opzichte van het op de kaart Afb. 25 aangegeven nulpunt genomen werden. Overal waar het terrein lager wordt houden de bijzettingen op.

Bij het onderzoek bleek al dadelijk dat het grafveld in vroeger jaren deerlijk geplunderd was door plaatselijke urnenzoekers.

Dat er ondanks dit feit toch nog betrekkelijk zooveel urnen gevonden zijn, is slechts hieraan te danken, dat deze meest buiten het middelpunt

van de kringgreppels zaten of ook wel, zonder enig verband, tusschen de kringgreppels in (zooals bijv. de nummers 5, 6 en 7, 14 en 15, 16, 30, 59, 60 enz.). De tumuli lagen in het algemeen zeer dicht opeengedrongen, de kringgreppels oversneden elkaar zeer sterk. Daarbij was het lang niet altijd mogelijk aan de vulling te zien welke primair, welke secundair enz. was. De profielen, die van een aantal kringgreppels geteekend werden (Afb. 26), bleken bijna steeds komvormig te zijn en geheel gevuld met heidehumus (vgl. prof. I—VI). Sporen van paalgaatjes van een lichte omheining, zooals die elders ook een enkele maal gevonden zijn, werden slechts in een paar, straks te noemen gevallen, geconstateerd.

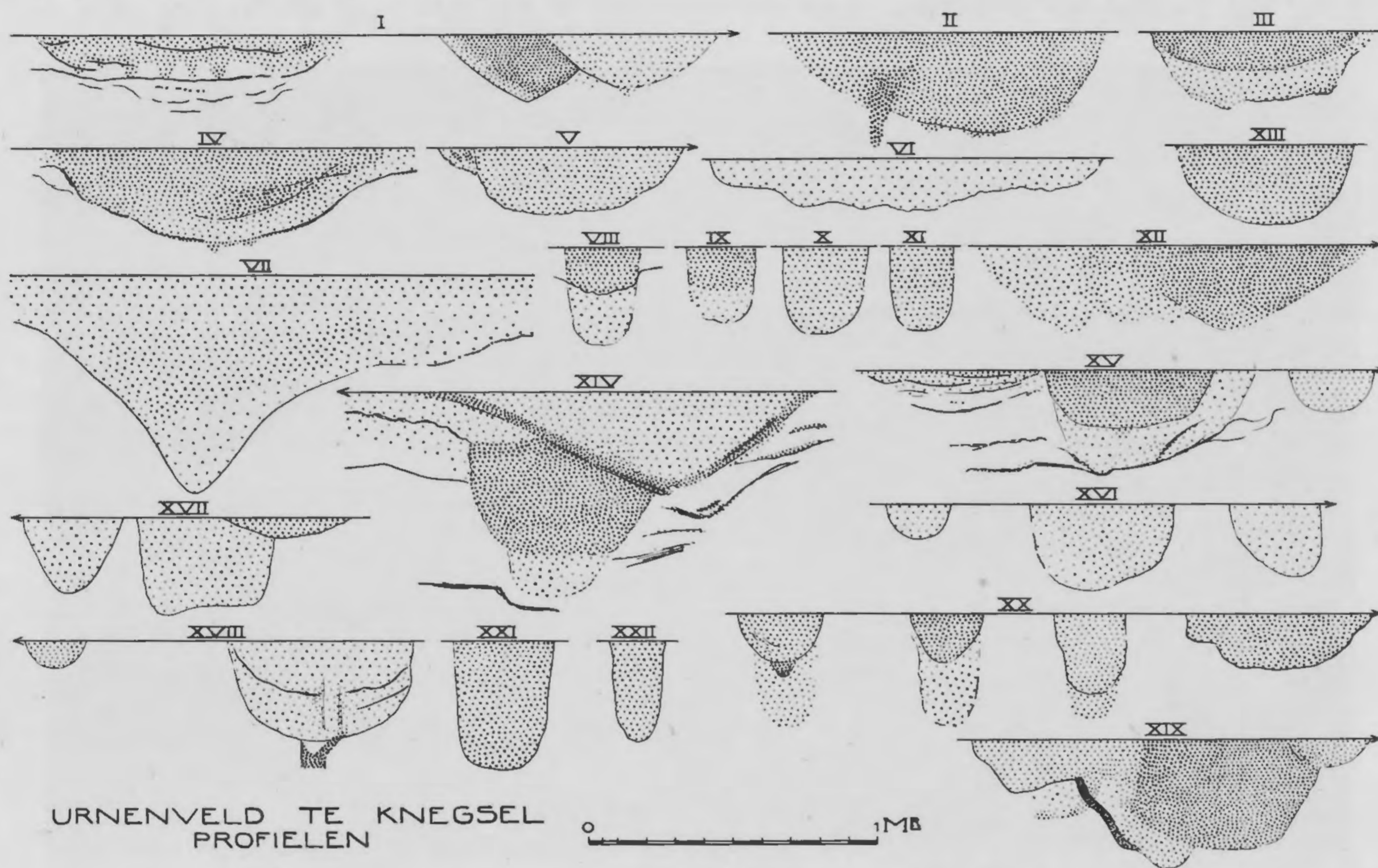
Tusschen de bijzettingen met kringvormige greppels in, lagen tal van lange, ovale bedden, zooals die in bijna elk grafveld voorkomen en waarvan de beteekenis nog altijd niet met zekerheid is vast te stellen. Bijzettingen komen er soms, maar lang niet altijd, in voor. Hier werd een enkele urn in zoo'n lang bed gevonden (No 54), terwijl op een paar andere plaatsen vergraven plekken de mogelijkheid niet uitsluiten, dat daar een bijzetting is geweest.

Afb. 25

Een van deze lange bedden is echter heel merkwaardig (A). Langs de zwarte baan vonden wij daar, aan de binnenzijde, overal paalgaatjes, terwijl het profiel van de baan zelf (prof. VII) deze als een lichte palissadeering kenbaar maakte. Wij moeten dezen aanleg naar alle waarschijnlijkheid als een lichten hutbouw reconstrueeren, waarvan het dak rustte op de circa 20 cm dikke palen (vgl. prof. VIII, IX, X en XI), terwijl in de palissadegreppel een vlechtwand stond¹⁾. Deze constructie is des te opmerkelijker, omdat de andere lange bedden in dit grafveld, naar de profielen te oordeelen, een open greppel hadden, geheel gelijk aan die om de ronde tumuli (als voorbeeld mogen hier de profielen XII en XIII dienen),

Afb. 26

Alleen de profielen XIV en XV, van de greppels van het lange bed, dat over de palissadeheuvel B (zie beneden) heenligt, zijn eenigszins dubieus en deze greppel zou misschien ook als een palissadegreppel verklaard kunnen worden. Grootere palen aan de binnenzijde, als bij A, ontbraken daar echter.

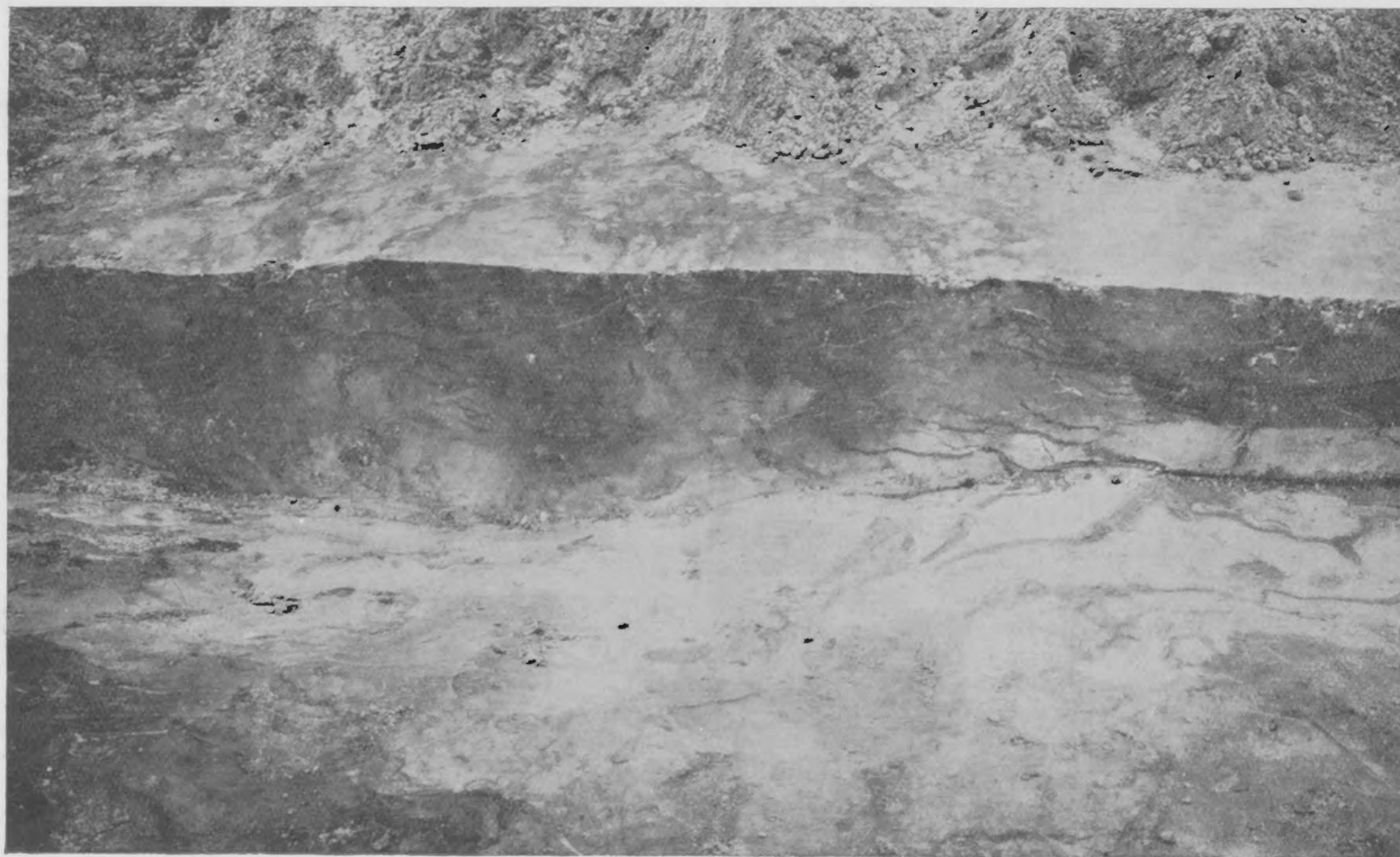
De begrenzing van het grafveld kon, behalve aan de zuidzijde, overal vrij zuiver worden vastgesteld. Aan de zuidzijde was een gedeelte vergraven bij den aanleg van de schietbaan. Ook van enkele andere gedeelten moest het onderzoek helaas achterwege blijven.

Wat overigens den vorm der kringgreppels betreft, de meesten waren rond en gesloten, maar minder algemeene, hoewel ook elders al eerder gesignaleerde vormen, zijn, naast de lange, ovale bedden, een paar die meer vierkant van vorm zijn (H en I) en een paar waarbij

1) Een dergelijken aanleg vond Van Giffen te Zweelo zie N. Drentsche Volksalmanak 1936 blz. 111. Ook beschreven bij Willems, Bijdr. t. d. kennis der vóór-Romeinsche urnenvelden in Ned. blz. 123.

de kring niet volkomen gesloten is¹⁾). Van deze laatste zien wij het duidelijkste voorbeeld bij E. Ook bij G zien wij de baan duidelijk plotseling eindigen, juist op het punt waar vlakbij de urn No. 46 gevonden werd. Bij F is de situatie niet duidelijk. De voortzettingen van twee kringgreppels, die in de sleuf daarnaast zichtbaar waren, waren niet meer te constateeren, doordat ze waarschijnlijk hoog in de heide gelegen hebben. Een ander kringspoor ziet men daar weer plotseling ophouden. De zoo gevormde ingang is door een viertal paalgaatjes gemarkeerd²⁾).

Interessant waren de drie palissadeheuvels B, C en D. Bij B zien wij een enkelen kring van paaltjes die zich vaag, maar onmiskenbaar in het gele zand afteekenden. Aan de

Afb. 27. Profiel XX (Tumulus C)

westzijde schijnt nog een tweede, buitenste rij paaltjes geweest te zijn, waarvan er, tusschen het gewirwar der later er overheen gegraven kringsporen, nog twee teruggevonden werden. Binnen den palenkring en concentrisch met dezen, vonden wij een kringgreppel die aan de oostzijde over eenigen afstand verdubbeld was door een zeer ondiep greppeltje van eveneens komvormig profiel (vgl. prof. XVI van de beide kringgreppels en een paalgat). Dat wij met de voortzetting van den kring aan de westzijde weer met den kring te doen hebben welke aan de oostzijde de buitenste is, bewijst prof. XVII, dat wederom die vrij diepe, komvormige doorsnede vertoont. Het midden van den tumulus bestond uit zuiver zand, maar bleek totaal

1) Zulke niet gesloten kringgreppels werden vooral veel gevonden te Uden, zie Remouchamps in: Oudh. Med. N. R. V 2.

2) Vgl. Remouchamps t.à.p. Ook Holwerda in: Versl. en Meded. v. Overijsselsch regt en gesch. 1924 (grafveld te Rijssen).

vergraven te zijn, zoodat van de bijzetting geen spoor meer gevonden werd. De kringgreppel, die zooals gezegd vrij diep was en bij uitzondering waarschijnlijk een lichte palissade heeft gedragen, was ongetwijfeld secundair aan het palissadegrav.

Tumulus C (zie de detailkaart) vertoont groote overeenkomst met B. Ook hier een krans van palen en ook hier weer een kringgreppel, waarvan met zekerheid kon worden vastgesteld, dat hij gegraven werd toen de palen reeds niet meer aanwezig waren, want hij is door verscheidene paalgaten heengegraven. Dat toont niet alleen het grondplan duidelijk aan, maar ook in profiel XVIII zien wij onderin den afdruk van een paal, waar het vrij

Afb. 28. Tumulus D. (De paalgaten zijn ter verduidelijking met in den grond gestoken stokjes gemarkeerd)

diepe, komvormige greppelspoor doorheen loopt. Echter ook in dit greppelspoor meenen wij de sporen van een paaltje te herkennen. Ook het gecompliceerde profiel XIX, waar wij weer dit greppelspoor in het midden zien, met rechts een smal, ondiep greppeltje (juist als bij tumulus B) en links de ernaastliggende bredere kringgreppel (ook deze laatste aanmerkelijk minder diep) er later doorheen gegraven, vertoont ons dit greppelspoor weer naar alle waarschijnlijkheid als een palissadeering. Het profiel XX echter wekt weer een oogenblik twijfel aan deze verklaring (zie ook de foto, Afb. 27). Tenslotte bleek de kringgreppel bij het uitgraven wel wat ongelijk van diepte, maar er bleef niet, wat wel eens voorkomt, op het laatst een aantal paalgaatjes over. Dat in deze kringgreppel, evenals in de secundaire kringgreppel op tumulus B, ook een lichte palissade heeft gestaan is dus, alles bij elkaar

genomen, niet onwaarschijnlijk. Deze overgangsvorm tusschen een grafheuvel met palissadekrans en een grafheuvel met open kringgreppel is ook als secundaire grafaanleg, juist op de plaats van zoo'n ouderen palissadetumulus, alleszins te verwachten. Het middengedeelte van den grafheuvel was ook hier weer door vroegere urnenzoekers zóó totaal vergraven, dat noch van een lijkgraf, noch van een latere bijzetting eenig spoor meer te vinden was.

Tumulus D vertoonde eveneens een palenkrans (zie detailkaart en de profielen XXI

Afb. 29. Afdruk van een schedel in den ondersten lijkkuil in heuvel D

en XXII), terwijl een lang bed (vgl. prof. XIII) er later overheen gegraven was. Na minutieus onderzoek bleken zich in den donkeren, sterk gevleekten grond, twee grafkuilen, dwars over elkaar gelegen, uiterst vaag af te teekenen. Alle sporen van het lijk in den bovensten grafkuil waren volkomen verdwenen, bijgiften ontbraken eveneens. Op den bodem van den ondersten grafkuil was als laatste overblijfsel van het lijk nog als een vage grijze vlek het profiel van den schedel te zien (Afb. 29).

De zeer donkere grondslag van onze tumuli C en D bewees wel dat deze niet uit zuiver zand, maar uit plaggen waren opgebouwd. Overigens was hun hoogte, evenals van tumulus C, zeer gering en teekenden zij zich in het terrein nauwelijks als heuveltjes af.

Een heuvel met lijkgraf en palenaanleg vond ook Remouchamps in het grafveld van

Goirle¹⁾. Naar analogie van een vondst van Holwerda te Vaassen en een vondst van Van Giffen te Harendermolen rekende hij dezen tot de groep der koepelgraven. Remouchamps herkende ook in het profiel de sporen van een ingestorten houtbouw.

Ook bij tumulus B te Knegsel, met zijn oogenschijnlijk enkelvoudige rij paalgaatjes, heb ik een oogenblik aan een bepaalden grafbouw gedacht, maar van de tumuli C en D, waar de palen over een gedeelte van den omtrek twee en drie rijen diep staan, is dat zeker niet aan te nemen en is een reconstructie zooals Van Giffen die geeft voor grafheuvels van dit type te Wessinghuizen en te Oosterwolde²⁾ veel waarschijnlijker.

Ook hier zullen wij ons de grafkuilen omgeven moeten denken door een groot aantal rechtopstaande palen.

Welke voorstellingen dit primitieve volk tot het maken van een dergelijken aanleg gebracht hebben, kunnen wij slechts gissen. Misschien was het doel, om door die groote menigte palen de ziel te verhinderen de grafplaats te verlaten en bij de levenden te komen spoken³⁾. Een andere hypothese is die, welke Van Giffen reeds aanvoert⁴⁾, nml. dat de palen gediend zouden kunnen hebben als rustplaatsen voor de ziel van de(n) afgestorvene en zoo zijn er misschien nog meer verklaringen mogelijk.

Van Giffen dateert dit type van palissadeheuvels in den bronstijd. Ook voor de tijdsverhouding waarin de palissadeheuvels te Knegsel tot het kringgrepuurnenveld staan, biedt tumulus III te Wessinghuizen een analogie. In dezen tumulus werd namelijk als latere bijzetting een urn gevonden van een type, dat te Knegsel door de nummers 20 en 38 is vertegenwoordigd. Alleen zijn deze exemplaren te Knegsel mogelijk wat later. De vorm is wat grover, de ooren zijn aanmerkelijk grooter en worden ook bij de verdere ontwikkeling van dit type (Nos. 51 en 59) steeds meer naar boven toe verschoven en tenslotte (No. 29) zelfs direct aan den rand aangezet. Vertoont bij de oudste, of liever gezegd zuiverste exemplaren, want het is geenszins gezegd dat deze ontwikkeling een tijdsruimte van betekenis beslaat, de contour van den hals nog een fraaie curve, bij de verdere ontwikkeling zien wij ook deze rest van elegance verdwijnen en vervaagt het type geheel tot den plompen, dubbelkonischen vorm, zooals bijv. No. 61 ons laat zien.

De mooiste exemplaren uit het urnenveld van Knegsel zijn wel de nummers 18 en 36, die duidelijk hun afkomst van de Zuid-Duitsche Hallstattcultuur verraden. Hetzelfde kan men zeggen van stukken als: 17, 46, 47, 49, 54, 60 enz. In het algemeen sluit onze ceramiek zich volkomen aan bij de vondsten uit het nabijgelegen urnenveld van Riethoven⁵⁾. Ook daar vinden wij naast de boven beschreven oorurnen de kleine oorpotjes, de ruwwandige urnen met nagelindrukken versierd en met gekartelde randen en ook weer een paar exemplaren van onze vormen 18 en 36.

Als vondsten van anderen aard zijn nog te vermelden de op Afb. 31 weergegeven voorwerpen: *a* een driehoekig kiezelsteentje, waarin een gaatje geboord is en dat waarschijnlijk als hangertje of amulet gediend heeft. Het is gevonden in het urntje 46; *b* het

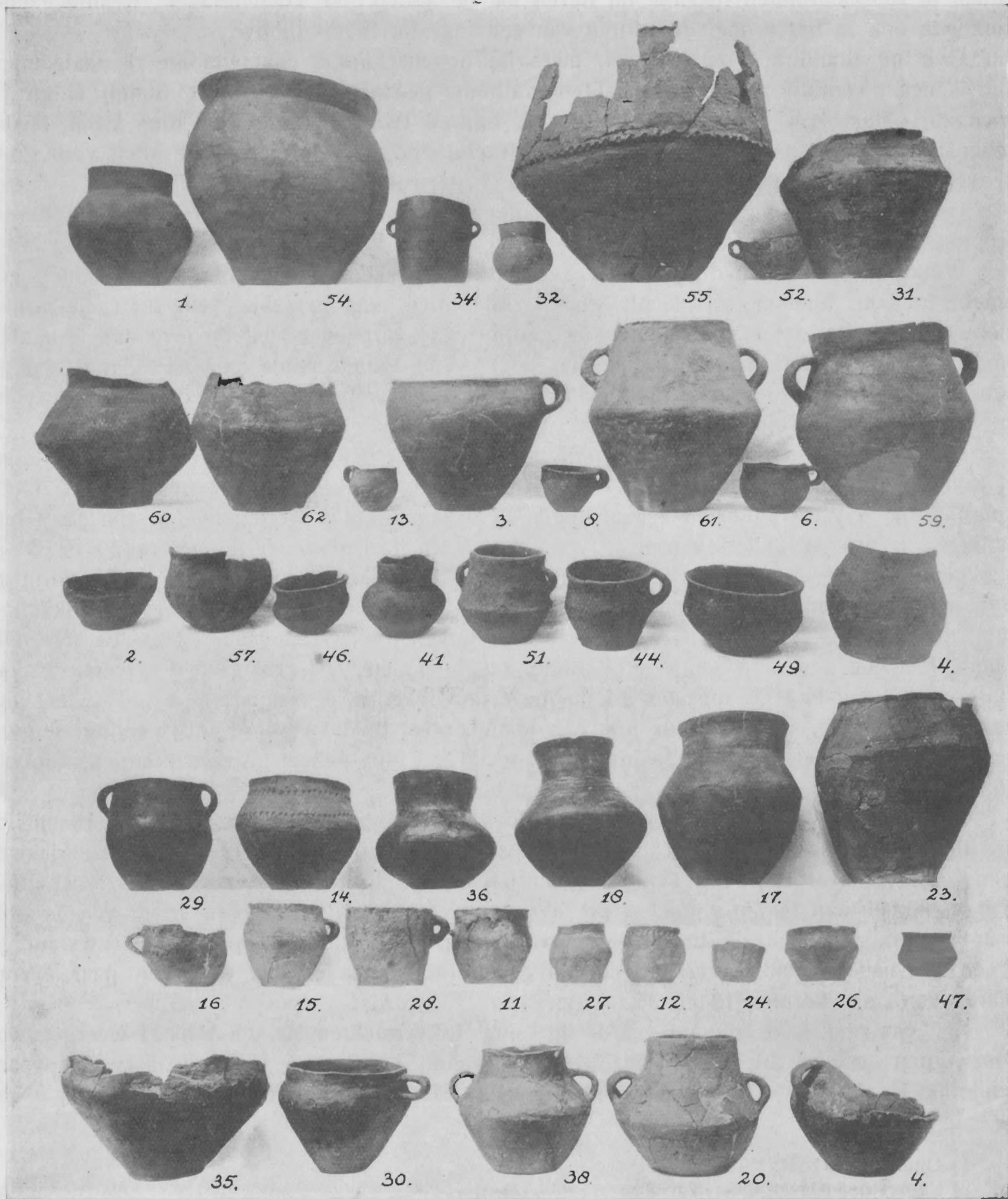
1) Oudh. Med. N. R. VII 2.

2) Bauart der Einzelgräber Taf. 86.

3) De angst voor den Vampyr is een bekend verschijnsel, dat op tal van plaatsen, nog in veel lateren tijd, aanleiding gaf tot het vastspijkeren van lijken, afslaan van het hoofd, enz.

4) Bauart der Einzelgräber blz. 70.

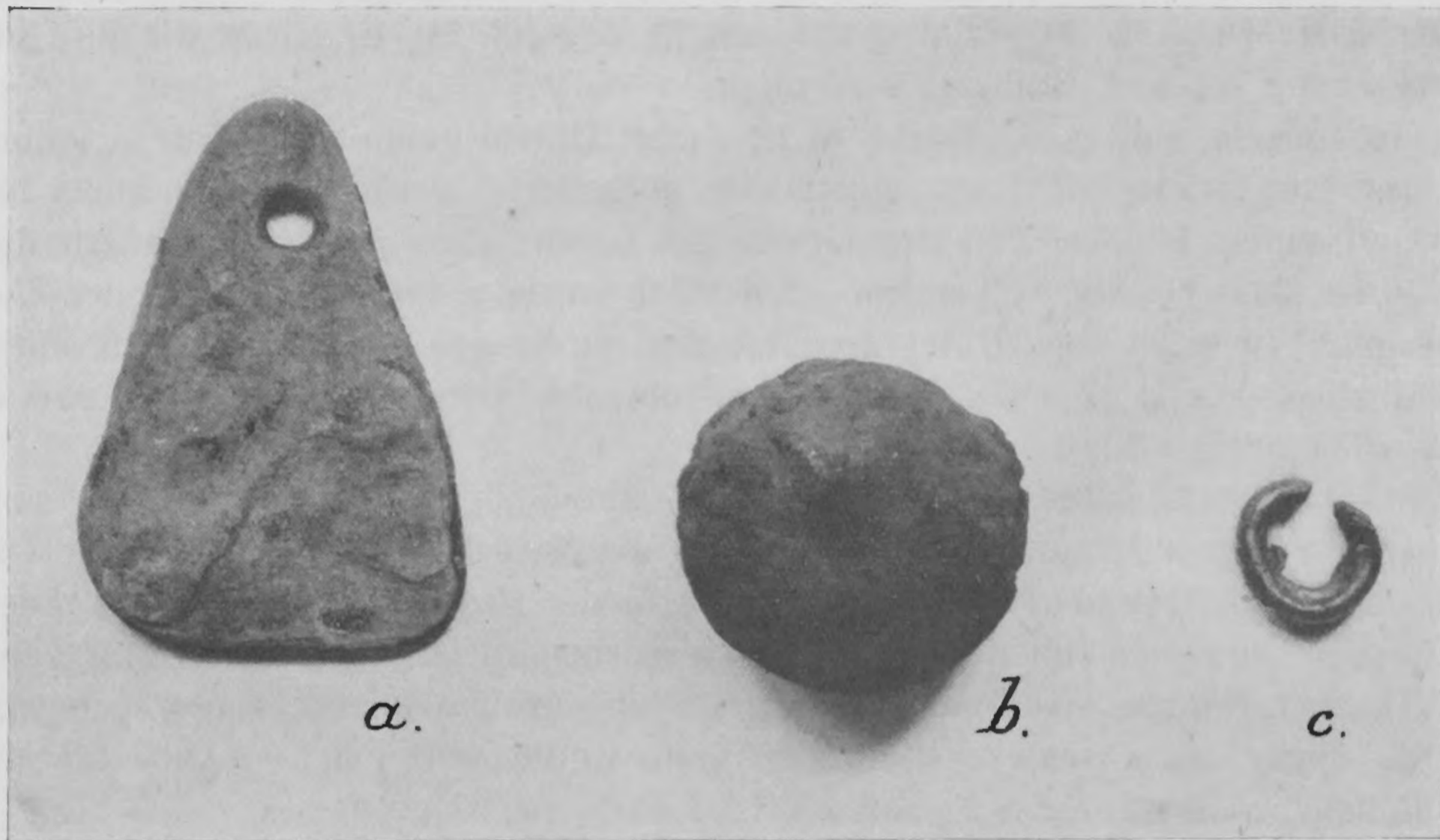
5) Zie: Evelein. Opgraving van een urnenveld bij Riethoven. Oudh. Med. IV. Ook: Holwerda in Oudh. Med. VII en: Das Gräberfeld von „De Hamert”.

Afb. 30. Urnen uit het grafveld te Knegsel

spinschijfje No. 33, dat in een beenderplek gevonden werd; *c* een bronzen ooringetje, met bladgoud overtrokken. Het is ovaal van doorsnede en werd tezamen met een fragment van een bronzen epileertangetje in urn 34 gevonden. Ooringetjes van dien vorm, maar dan uitsluitend van brons, zijn bekend uit den Hallstatttijd. Een tweede voorbeeld, dat zoo'n ringetje met bladgoud overtrokken is, heb ik niet kunnen vinden.

Niet afgebeeld zijn de volgende, op de kaart voorkomende, nummers: 37 fragment van een groote urn, 9, 10, 22 en 25, kleine urntjes, 5 een klein bijpotje, 7, 40 en 45, scherven, 19 een langwerpige kiezelsteen, 21 een scherf, kleine stukjes brons die in urn 32 gevonden werden, 42 scherven, 43 een paar bronsfragmentjes in een beenderplek gevonden, de scherven

Afb. 31. Kleine vondsten uit het grafveld van Knegsel

48, 50, 53 en 56, een klein potje, gevonden in urn 57, de scherven 63, 64 en 65 en eenige bronsfragmentjes uit het potje 51.

Het grootste gedeelte der gevonden urnen werd aan de gemeente Vessem afgestaan, de rest wordt bewaard in het Rijksmuseum van Oudheden, evenals de scherven en de kleine bijvondsten.

Het is zeer te betreuren, dat onze urnenvelden bijna allerwege door plaatselijke amateurs zoo grondig werden (en nog steeds worden) leeggeroofd, want het verband tusschen de vondsten en de configuratie der kringgreppels gaat op deze wijze geheel verloren en dit is juist zoo belangrijk voor de vraag naar de relatieve chronologie der verschillende urnentypen. Slechts een enkele maal konden wij constateeren dat een urn (No. 35) ouder was dan een andere (No. 36) omdat de kringgreppel van No. 36 die van No. 35 doorsneed en dus later gegraven was. Men zou echter een zeer groot aantal van dergelijke gevallen moeten kennen om conclusies te kunnen trekken.

Maar helaas, de algemeene „belangstelling” in onze urnenvelden is sedert eenige tientallen jaren zóó groot, dat een ongeschonden urnenveld nauwelijks meer te vinden is.

W. C. BRAAT

EIN URNENFRIEDHOF BEI KNEGSEL

Bei Knegsel (Gem. Vessem, Prov. Noord-Brabant) wurde in den Jahren 1934 und '35 ein grosser Urnenfriedhof ausgegraben. Dieser Friedhof lag auf einem niedrigen Höhenrücken der an drei Seiten eine kleine Wasserlache einschloss. Innerhalb der im Kreis (ein paar Male auch im Viereck) laufenden Gräbchen, waren die Urnen nie genau in der Mitte, sondern unregelmässig zerstreut eingegraben. Einige sogar lagen ausserhalb der von den Kreisgräbchen umschlossenen Räume.

Das Grabinventar zeigte die, in diesem Teile Noord-Brabants übliche Formenmischung. Neben Formen die deutlich auf Zusammenhang mit der süddeutschen Hallstattkultur weisen (z. B. No. 36 u. 18, Abb. 30), fanden sich solche wie 38, 20, 61 u. s. w. die ihre ursprüngliche Abstammung aus der Bronzezeit verraten.

Dass in diesem ganzen Grabfeld nicht mehr Urnen gefunden wurden, kommt nicht dadurch, dass die Gräber nicht alle vollständig aufgedeckt werden konnten (man hätte sich dann nur auf einen kleinen Teil des Grabfeldes beschränken müssen), sondern durch den Umstand, dass das Terrain schon vor vielen Jahren von Liebhabern aus der Umgebung stark geplündert worden war. Unter den Anlagen mit langgestrecktem, ellipsförmigem Umfassungsgräbchen, zeigte A eine Anzahl Pfostenlöcher. Diese Anlage muss zweifellos als eine Hütte (Tempel?) erklärt werden.

Interessant waren schliesslich die drei Palissadenhügel B, C und D, die sich durch die darüber angelegten Urnenbestattungen schon als älter erwiesen und welcher Grabtypus auch von Van Giffen (Bauart der Einzelgräber) in die Bronzezeit datiert wird. Die Tumuli B und C waren von den oben erwähnten Urnensuchern in der Mitte restlos zerstört, im Tumulus D aber fanden sich noch zwei Bestattungsgruben über einander gelegen und in der unteren sogar noch schwache Spuren vom Kopfe der Leiche (Abb. 29). Beigaben fehlten durchaus.

Die Urnen und anderen Funde wurden teilweise dem Rijksmuseum van Oudheden in Leiden einverleibt und zum anderen Teil der Gemeinde Vessem überlassen.

W. C. B.

OVERBLIJFSELEN UIT DEN ROMEINSCHEN TIJD BIJ HOUT EN HOLT-BLERIK

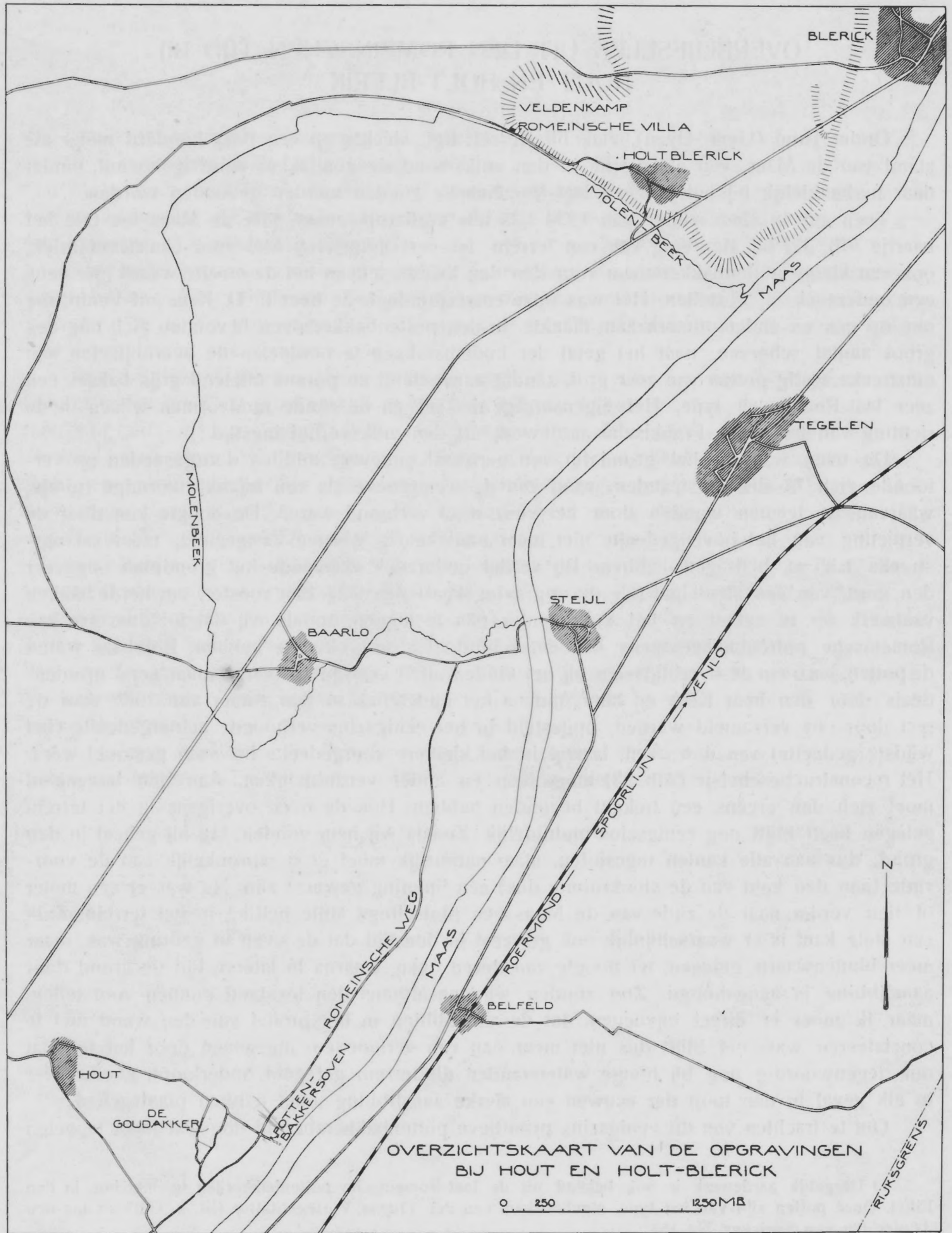
Onder Hout (Gem. Oyen), vlak bij Kessel, ligt, slechts op een paar honderd meter afstand van de Maas, een akker, die in den volksmond de goudakker wordt genoemd, omdat daar herhaaldelijk bij het ploegen laat-Romeinsche gouden munten gevonden worden.

Toen nu in den winter van 1934—35 iets verderop, meer naar de Maas toe (zie het kaartje Afb. 32) bij afgraving van een terrein, ter verkrijging van klei voor een steenfabriek, ook een kleine pottenbakkersoven voor den dag kwam, scheen het de moeite waard hier eens een onderzoek in te stellen. Het was onze correspondent, de heer L. D. Keus uit Venlo, die ons op een en ander opmerkzaam maakte. In den pottenbakkersoven bevonden zich nog een groot aantal scherven, naar het getal der bodemstukken te oordeelen de overblijfselen van omstreeks zestig potten van zeer grof, zandig aanvoelend en poreus uitziend grijs baksel, een zeer laat-Romeinsch type. Het eigenaardige baksel en de ronde randvormen wijzen in de richting van het vroeg-Frankische aardewerk uit den volksverhuizingstijd¹⁾.

De oven was bij het grondafraven vertikaal ongeveer midden doorgesneden en vertoonde zich in den opstaanden wand van de leemgroeve als een bijenkorfvormige ruimte, waarvan de leemen wanden door het vuur rood verbrand waren. De hoogte kon door de vernieling van het bovengedeelte niet meer nauwkeurig worden vastgesteld, maar zal omstreeks 1.25 m bedragen hebben. Bij verder onderzoek vertoonde het grondplan ongeveer den vorm van een sleutelgat (zie de opgravingskaart Afb. 33). Een rooster, om het te bakken vaatwerk op te zetten en het vuur onder aan te leggen, zooals wij dat tot dusverre van Romeinsche pottenbakkersovens kenden, schijnt hier ontbroken te hebben. Blijkbaar waren de potten, waarvan de overblijfselen bij het vinden allen verwijderd waren maar eerst grotendeels door den heer Keus en later, tijdens het onderzoek in den zomer van 1935 voor de rest door ons verzameld werden, opgesteld in het eenigszins verhoogde achtergedeelte (het breedste gedeelte) van den oven, terwijl in het kleinere voorgedeelte het vuur gestookt werd. Het reconstructieschetsje (Afb. 33) moge een en ander verduidelijken. Aan den bovenkant moet zich dan ergens een trek gat bevonden hebben. Hoe de oven overigens in het terrein gelegen heeft blijft nog eenigszins onduidelijk. Zooals wij hem vonden, lag hij geheel in den grond, dus aan alle kanten ingesloten, maar natuurlijk moet er oorspronkelijk aan de voorzijde (aan den kant van de stookruimte dus) een opening geweest zijn. Nu was er een meter of tien verder naar de zijde van de Maas een plotselinge stijle helling in het terrein. Zulk een stijle kant is er waarschijnlijk ook geweest in den tijd dat de oven in gebruik was, maar meer binnenwaarts gelegen, ter hoogte van dezen oven, waarna in lateren tijd de grond door aanslibbing is aangehoogd. Zoo zouden wij ons althans den toestand kunnen voorstellen, maar ik moet er direct bijvoegen, dat de aanslibbing in het profiel van den wand niet te constateeren was, het blijft dus niet meer dan een vermoeden, ingegeven door het feit dat ook tegenwoordig nog bij hooge waterstanden dit terrein geregeld onderloopt, zoodat hier in elk geval in den loop der eeuwen een sterke aanslibbing moet hebben plaatsgehad.

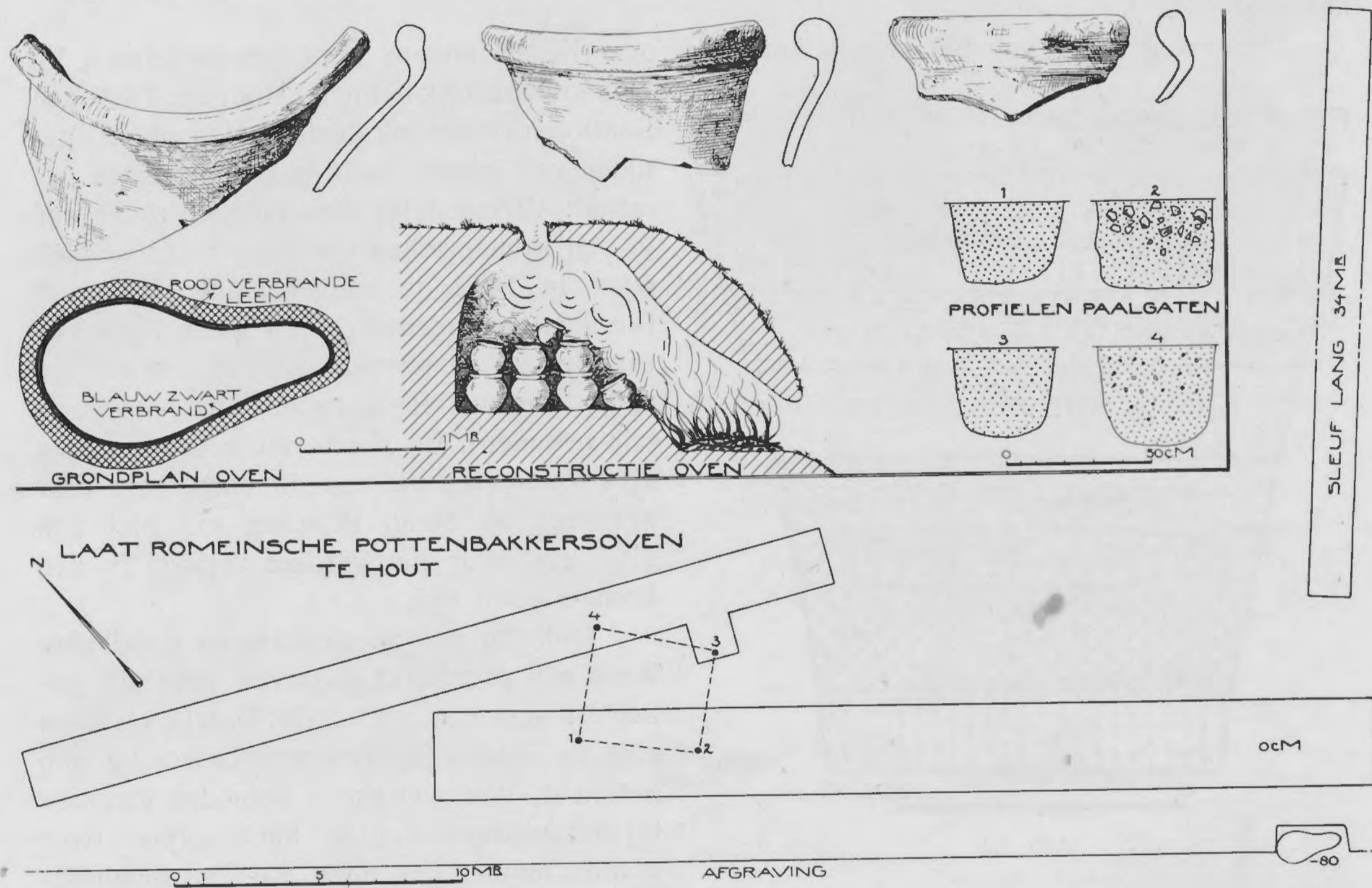
Om te trachten van dit eenigszins primitieve pottenbakkersbedrijf nog wat meer te weten

1) Dergelijk aardewerk is ook bekend uit de laat-Romeinsche pottenbakkerijen te Speicher, in den Eifel. Onze potten zijn van het type, afgebeeld op een der Trierer Vorlegeblätter (III. b. Gefäße aus den Töpferöfen von Speicher, No. 15).

Afb. 32

te komen, groeven wij een drietal zoek sleuven op het nog niet afgegraven gedeelte van het terrein, niet alleen in de hoop nog meer ovens te vinden, maar ook sporen van huizen, dateerbare scherven, enz. Het eenige wat deze sleuven opleverden, waren vier paalgaten, de hoekpalen van een hutje van 4 m in het vierkant, vermoedelijk de werkplaats van den pottenbakker. In de paalgaten werden bij het uitdiepen veel scherven van Romeinsche dakpannen gevonden. Of deze ook in dit kleine oventje gebakken zijn, is zeer de vraag. Verder leverden onze sleuven geen grondsporen en zelfs ook geen scherven op. Een bewoning van eenige beteekenis, of een pottenbakkersbedrijf van eenigen omvang kan er dus niet geweest zijn.

Afb. 33.

77.7 m landwaarts van den pottenbakkersoven loopt, evenwijdig met de rivier, een landweg, die een Romeinsche weg heet te zijn. Het was bezwaarlijk een doorgraving door de geheele breedte van den weg te maken, daar deze geregeld door de boeren gebruikt werd, maar een ingraving aan den zijkant was voldoende ter verkrijging van een duidelijk profiel (Afb. 34).

Inderdaad valt uit dit profiel met vrij groote zekerheid af te leiden, dat de weg in aanleg Romeinsch is. Op den vasten grond (Maasklei) volgde eerst een laagje opgespoeld of opgestoven zuiver zand, daarna twee lagen gemengde grond, onzuiver zand, blijkbaar kunstmatige ophoogingen en vervolgens een laag kiezel, zooals die gewoonlijk, o.a. ook in Zuid-Limburg op tal van plaatsen, in Romeinsche wegen gevonden wordt¹⁾. Op deze

1) Ik denk in dit verband in het bijzonder aan den Romeinschen weg die langs Caberg loopt en waarvan deze weg bij Hout zeer waarschijnlijk de voortzetting is. Een ingraving, die ik daar indertijd maakte, bracht eenzelfde kiezellaag aan het licht, echter geen laag baksteengruis.

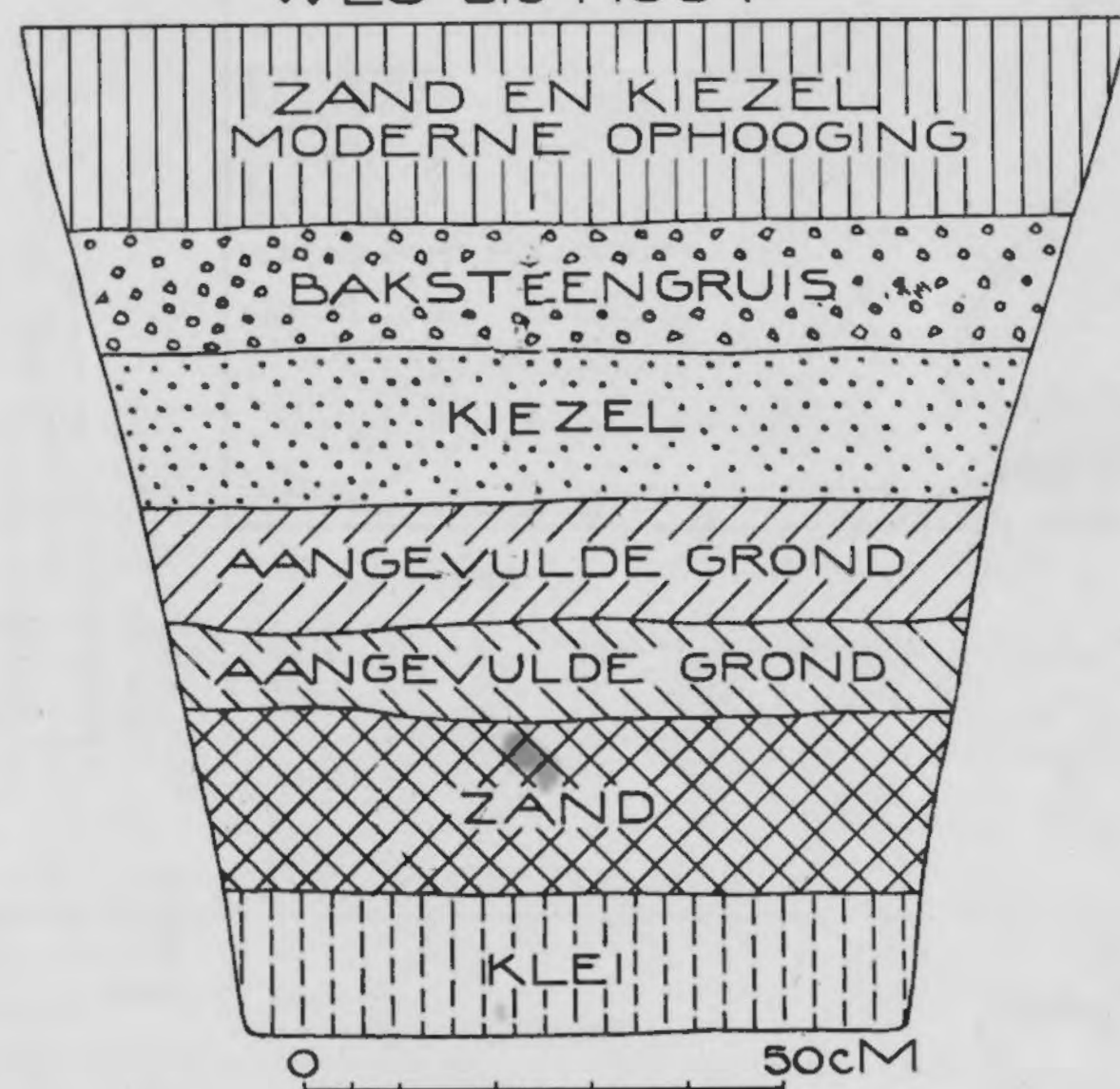
kiezellaag lag een laag baksteengruis, die waarschijnlijk ook uit den Romeinschen tijd dateert; baksteenfragmenten, die zeker niet Romeinsch waren, kon ik er althans niet in vinden. Boven deze laag volgde tenslotte een moderne ophooging van zand en kiezel.

Ook aan de andere zijde van den weg werd een ingraving gemaakt om te trachten de oorspronkelijke breedte van het wegdek vast te stellen.

Wij drongen in den weg tot op 4.25 m afstand van het begin van de kiezellaag in onze eerste ingraving en waren toen nog niet aan de kiezellaag toe. De breedte van den weg moet dus zeer gering zijn geweest, gewoonlijk bedraagt deze bij Romeinsche wegen minstens 6 m¹⁾.

Deze weg moet, van het zuiden komende, over Kessel en ons punt van onderzoek bij

PROFIEL VAN DEN ROMEINSCHEN
WEG BIJ HOUT

Afb. 34

Hout, naar Blerik hebben gelopen. Tusschen Baarlo en Holtblerik heeft de Maas in vroeger tijden een groote bocht naar het westen gemaakt. Vermoedelijk stroomde de rivier dus in den Romeinschen tijd dicht langs de plek waar in 1872 de zoogenaamde umbo van Blerik²⁾ gevonden werd en waar ik, eveneens in den zomer van 1935, de zeer geringe resten van een Romeinsche villa blootlegde (zie beneden). Bij Baarlo nu, komt onze weg uit op den weg die van dit dorp loopt naar het veer op Steijl. Ik waag mij niet aan gissingen over het verdere verloop in den Romeinschen tijd.

Ook op den zoogenaamden goudakker werd een proefsleuf gegraven over de geheele lengte van het terrein. Daarbij kwamen niet de minste sporen van bewoning aan het licht. Wel werden er door den eigenaar bij het ploegen nog in het voorjaar twee gouden munten gevonden, die door bemiddeling van den heer Keus voor het museum

konden worden aangekocht, nml. een van Valens (keizer van het Oost-Romeinsche rijk 364—378) vertoonende op de voorzijde zijn borstbeeld naar rechts met het omschrift D. N. VALENS PER. F. AUG. en op de keerzijde den keizer staande, in militaire kleeding, op de rechterhand een Victoria, in de linkerhand een standaard met het monochram Christi. Omschrift: RES-TITUTOR REI PUBLICAE. Onder de beeltenis de letters: ANTE (Cohen 34) Afb. 35, II. en een munt van zijn medekeizer Valentinianus I (keizer van het West-Romeinsche rijk 364—375) vertoonende op de voorzijde zijn borstbeeld naar rechts met het omschrift: D. N. VALENTINIANUS P. F. AUG. en op de keerzijde Valentinianus en zijn zoon Gratianus (in 367 door

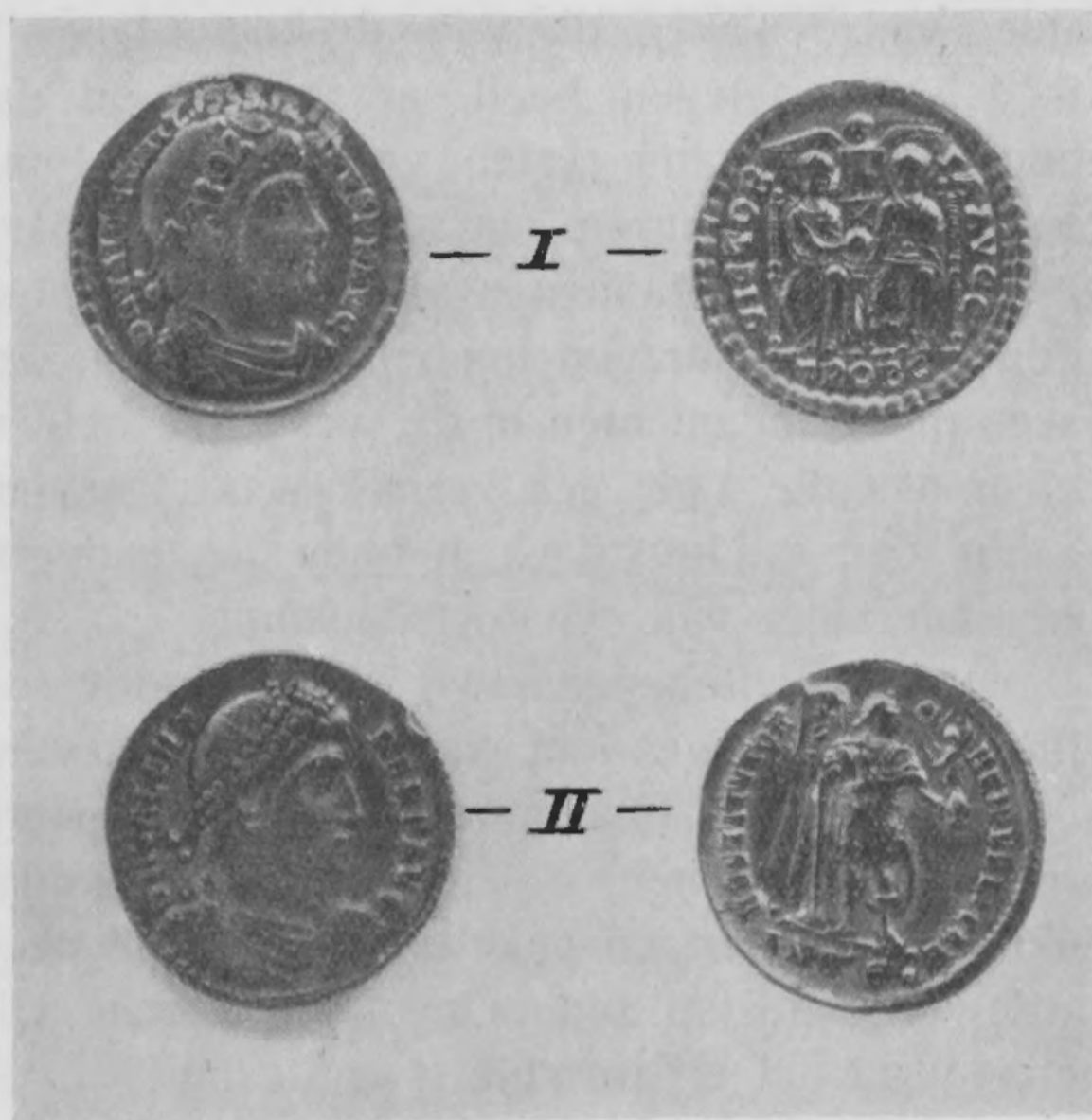
1) Er is echter ook een andere verklaring mogelijk: Het is geenszins onwaarschijnlijk dat de weg in den loop der eeuwen langzamerhand meer landwaarts verlegd is en bij het geregeld vernieuwen der weg-greppel aan de rivierzijde het oude wegdek geleidelijk is weggegraven.

2) Thans in het museum G. M. Kam te Nijmegen. Litt. R. Gaedechens, Das Medusenaupt von Blariacum. Festprogramm zu Winckelmanns Geburtstage 1874,

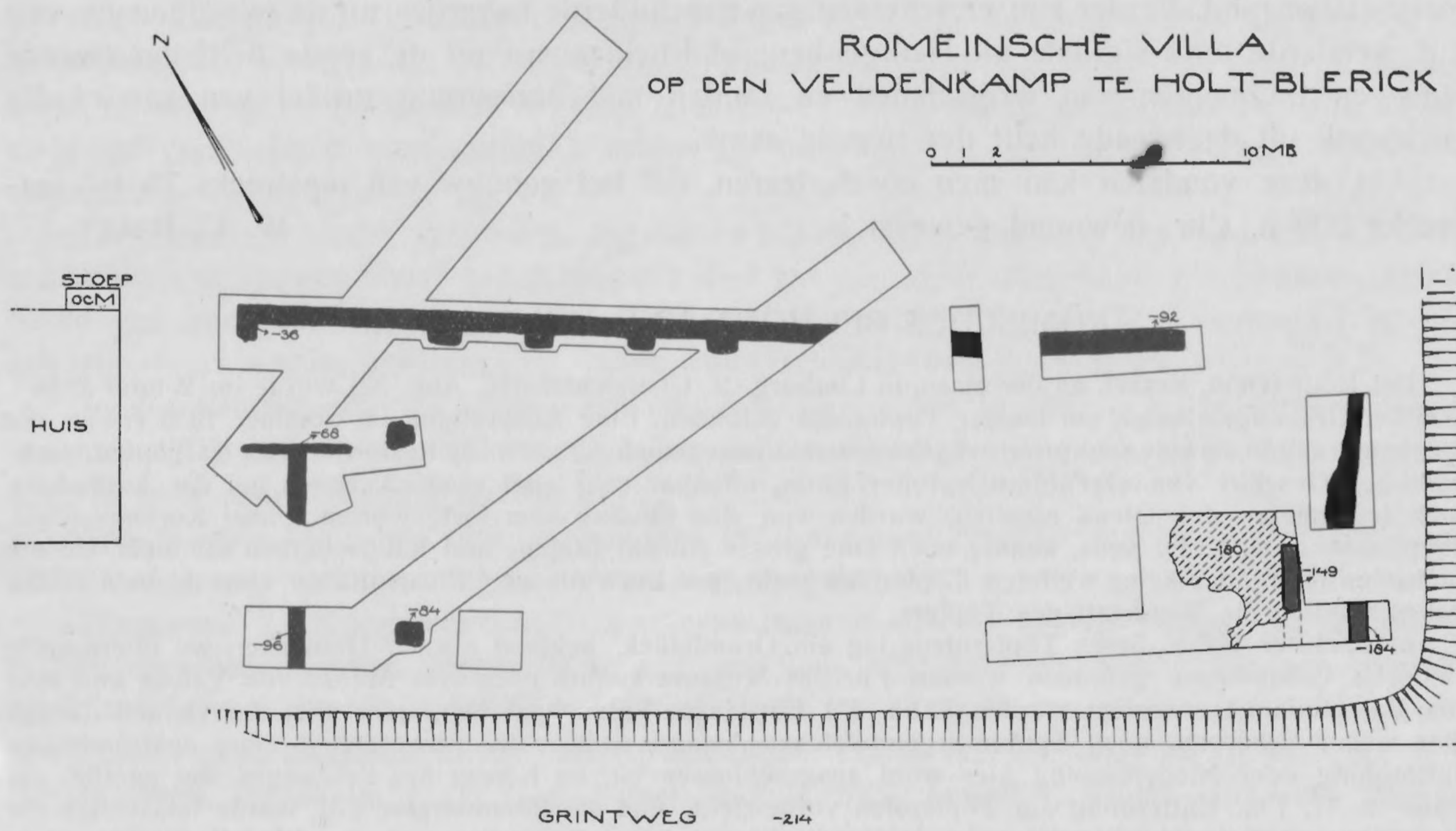
hem op achtjarigen leeftijd tot medekeizer uitgeroepen) zittend op een troon, tezamen den rijksappel vasthoudend. Achter hen een Victoria, van voren gezien, met uitgespreide vleugels en ter halver lijve zichtbaar. Omschrift: VICTORIA AUGG. Onder de voorstelling de letters: TROBC. (Cohen 43) Afb. 35, I.

Een castellum, of andere nederzetting van langen duur schijnt daar niet geweest te zijn, wij kunnen slechts constateeren dat er in de tweede helft van de vierde eeuw een schat verloren is gegaan¹⁾.

Op de reeds boven vermelde plaats te Holtblierik, op een terrein, genaamd de Veldenkamp, werd veel Romeinsch puin aangetroffen. Een onderzoek op het erf van de boerderij van den heer J. van Diepe bracht de geringe resten van een Romeinsch gebouw aan het licht (zie de kaart Afb. 36). Bij den

Afb. 35. Romeinsche gouden munten gevonden te Hout

Afb. 36

1) Ook in het nabijgelegen Baarlo werd in 1830 tegenover de kerk een urn met honderden Romeinsche gouden en zilveren munten gevonden (Gaedeckens t. a. p. blz. 4).

aanleg van den weg, die voor de hoeve langs loopt, is een gedeelte van de helling, waarop dit gebouw gelegen heeft, afgegraven en daarbij is het voorste gedeelte verdwenen. Wij vonden nog slechts resten van het kiezelfundament van den achtermuur en van gedeelten van de beide zijmuren. De achtermuur is op vier plaatsen versterkt door naar de binnenzijde uitspringende fundamenten van pilasters, die de zware balken voor het dak van de groote middenruimte gedragen hebben, een detail, dat meermalen bij Romeinsche villa's voorkomt. Twee pijlerfundamenten in de westelijke helft van deze middenruimte wekken het vermoeden, dat er aan die zijde een vertrek was afgeschoten.

In den zuidoosthoek hebben de badvertrekken gelegen, blijkens de overblijfselen van een ondervloer van een hypocaustum.

Ongetwijfeld moeten wij in deze poovere resten de overblijfselen van een Romeinsche villa zien, het eigendom wellicht van een veteraan, uit wiens bezit ook de boven reeds genoemde, met een fraai medusa-masker versierde umbo en de daarbij gevonden paardentuigornamenten stammen. Bij de opgraving werden geen belangrijke voorwerpen gevonden. Eenige dakpanfragmenten en enkele brokken kalksteen hebben geen waarde voor de dateering. De aardewerkvondsten zijn in een Romeinsche villa altijd betrekkelijk schaarsch. Zoo ook hier; het vroegst dateerbare stuk is een scherf van een kom (Drag. 37) van versierde terra-sigillata van een der pottenbakkerijen van La Graufesenque, in den stijl van Crestio en Crucuro (3e kwart eerste eeuw). Uit het laatste kwart van de eerste en het begin van de tweede eeuw stammen een aantal randfragmenten van ruwwandige kommen en schotels met vlakken, horizontalen rand. Verder zijn er scherven van geschilderde bekertjes uit de tweede eeuw, een stuk versierde terra-sigillata uit Heiligenberg of Rheinzabern uit de eerste helft der tweede eeuw en fragmenten van wrijfschalen en randen met hartvormig profiel van ruwwandig aardewerk uit de tweede helft der tweede eeuw.

Uit deze vondsten kan men concludeeren, dat het gebouw van omstreeks 75 tot omstreeks 200 n. Chr. bewoond geweest is.

W. C. BRAAT

RÖMISCHES BEI HOUT UND HOLTBLERIK

Bei Hout (Gem. Kessel, an der Maas, in Limburg, S. Übersichtskarte, Abb. 32) wurde im Winter 1934—1935 bei Grabungsarbeiten ein kleiner Töpferofen gefunden. Eine Ausgrabung im Sommer 1935 erwies die Ofenkonstruktion als eine sehr primitive (Rekonstruktionsversuch Abb. 33) Die Reste von etwa 60 Töpfen, ruhwandiges Geschirr von eigentümlich roher Form, offenbar sehr spät römisch, waren bei der Auffindung noch im Inneren des Ofens erhalten, wurden von den Findern aber fortgeworfen. Unser Korrespondent, Hauptmann a. D. L. D. Keus, konnte noch eine grosse Anzahl Boden- und Randscherben sammeln. Unsere Suchschnitte ergaben keine weiteren Töpferöfen mehr, nur noch die vier Pfostenlöcher einer kleinen Hütte, wahrscheinlich die Werkstatt des Töpfers.

In nächster Nähe dieses Töpferofens lag ein Grundstück, bekannt als der Goldacker, wo öfters spät-römische Goldmünzen gefunden werden. Für das Museum konnte noch eine Münze von Valens und eine von Valentinianus erworben werden (Abb. 35) Ein langer Versuchsgraben, quer über das Gelände, ergab aber weder Scherben, noch Spuren irgendwelcher Anlage, sodass die Anwesenheit einer spätrömischen Befestigung oder Niederlassung hier wohl ausgeschlossen ist. Im Körper des Feldweges, der parallel zur Maas in 77, 7 m. Entfernung am Töpferofen vorbeizieht, und als Römerstrasse gilt, wurde tatsächlich die Kiespackung angetroffen, welche meistens für die Konstruktion dieser Strassen charakteristisch ist.

Etwas nördlicher als Hout, in der Nähe von Blerik (das Blariacum der Peutingerschen Tafel), liegt das Dorf Holtblerik, wo in 1872 der sogen. Umbo von Blerik gefunden wurde (jetzt im Museum Kam in Nimwegen) Genau bei der Fundstelle dieses Umbos wiesen viele Scherben auf die Anwesenheit eines Baues aus römischer Zeit. Eine Untersuchung auf diesem Gelände ergab die sparsamen Reste einer römischen Villa. Die Form mit Zentralhalle und seitwärts anschliessenden Gemächern war noch einigermaßen kenntlich. Die Scherbenfunde ergaben als Datierung die Periode von Ende erstes bis Ende zweites Jahrhundert. W. C. B.

GRAFVORMEN VAN HET NOORDEN

Sinds vele jaren waren, met een enkele uitzondering, door onze centrale Rijksinstelling geen onderzoekingen verricht in de drie Noordelijkste provincies des lands, en inzonderheid de grafvormen, voorzoover deze geen megalithen waren, werden aldaar onzerzijds nog niet onderzocht.

In de jaren 1931—1934 evenwel waren wij in de gelegenheid twee terreinen, ieder bedekt met een groot aantal grafheuvels, alsmede een belangrijk urnenveld in de gemeente Emmen te onderzoeken, terwijl dank zij de bereidwilligheid van den heer M. COHN te Wassenaar in 1932 eveneens een onderzoek kon worden ingesteld op een terrein onder de gemeente Marum, waar een drietal grafheuvels gelegen waren, wel de meest N. heuvels van ons land.

I. Drie grafheuvels te Marum, Groningen.

Op een hooger gelegen stuk heideveld, genaamd de Haar, temidden van het lage polderland, ten Z.-W. van Marum, lagen op een heuvelrug, waarvan de stafkaarten de hoogte als 6.6 opgeven, de drie heuvels, die het doel waren onzer onderzoekingen, die in den zomer van 1932 plaats vonden. Heuvel 2 was de meest oostelijke, 160 m van den W. heuvel 3 verwijderd; iets noordelijker lag, tusschen beide in, heuvel 1.

H e u v e l 1. De geheele heuvel bestond uit grijs geaderd zand, en hoewel wij in het begrijpelijk verlangen, de situatie tot klaarheid te brengen, eerst de helft, en daarop nog een kwadrant van den heuvel afgroeven om de sporen van eenigerlei grafbouw te vinden, mochten wij hierin niet slagen. Ten slotte vonden wij in het westelijke kwadrant, nabij het midden van den heuvel, een verkleuring, die dieper in den vasten bodem drong, bestaande uit grijs geaderd zand, en ongeveer 1.50 bij 1.25 m groot. Hier ook vonden wij de grafgiften. Het lijk zal dus daar gelegen hebben, waarschijnlijk echter op bodemniveau, gezien de geringe diepte der verkleuring.

Dat deze heuvel een graf borg, dat tot de bekercultuur gerekend moet worden, blijkt ten duidelijkste uit de vondsten: 1. het grootste deel van een klein, laag bakje met schuin staanden wand van hardgebakken, bruingrijs aardewerk, dikwandig Afb. 38 : 1; 2. scherven van een bekertje met vischgraatversiering; 3. dikke, ruwe scherven van een klokurn.

In den heuvel verspreid vonden wij nog een vuursteen krabbertje en enkele onbewerkte vuursteensplinters. Van de houtskool, waarmede het heuvelzand plaatselijk sterk vermengd was, werden eenige stukken verzameld.

Wij moeten aannemen, dat deze heuvel in zijn geheel opgeworpen is over het graf, dat op, of een weinig onder den beganen grond was aangelegd.

H e u v e l 2. Belangwekkender in velerlei opzicht was de tweede heuvel. Bleek deze nl. in het centrum ook sterk vergraven te zijn, zoo was het desondanks mogelijk, een duidelijk beeld van zijn gecompliceerden bouw te verkrijgen. Het heuvellichaam bestond allereerst uit een laag geaderd zand, die in het midden ook dieper reikte, en daar meer en sterker geprononceerde aderen vertoonde, welke laatste deels schuin naar beneden, deels eenigszins gebogen verliepen. Kennelijk was een en ander veroorzaakt, doordat de atmosferische neerslag hier, in tegenstelling met de zijanten van den heuvel, dieper zijn invloed kon laten gelden. Onder deze laag geaderd zand volgde aan de zijanten een plaggenlaag, geheel of nagenoeg horizontaal liggend, doch die in het midden ontbrak. Evenwel troffen wij daar enkele geïsoleerde plaggen aan, die kennelijk tot den bouw moesten gerekend worden. Deze lagen deels in situ, en dan in schuine richting, deels waren zij blijkbaar van boven neergestort, vooral in het midden. Een en

ander wijst er duidelijk op, dat deze plaggen tot den oorspronkelijken bouw behoorden, voordat deze instortte.

Van den eigenlijken bouw troffen wij, in den vasten bodem ingegraven, het standspoor aan van een kleinen koepel of, indien men wil, bijenkorf. Zooals gewoonlijk, kenmerkte zich dit spoor ook hier door zijn uiterst flauw zichtbare, eenigszins rossige vulling.

Rondom den heuvel liep nog een onregelmatig breed spoor, dat in het Oosten onderbroken was.

Dit spoor moet verklaard worden als een greppel, die oorspronkelijk open gelegen heeft. Dit

Afb. 37. Hoofdgraf met standspoor, kringgreppel en latere kistgraven van heuvel 2.

werd, behalve door de kleur van zijn vulling, overtuigend bewezen door het over dezen greppel eenvoudig doorloopen van het bovenste deel van de plaggenlaag, die hierboven reeds vermeld werd. De natuurlijke oorsprong van deze laag, gegroeid na den bouw van den heuvel, wordt op haar beurt hierdoor weer bewezen. De plaggen, die in het midden deel hadden uitgemaakt van den bouw, onderscheiden zich dan ook door hun loodkleur sterk van deze ter plaatse gegroeide plaggen.

Behalve door deze onderbreking in het Oosten, kenmerkte de buitenste, open greppel zich door een smaller worden in het Z.-W., bij punt B op de kaart. Zeer vermoedelijk diende deze greppel er slechts toe, de benodigde plaggen voor den bouw te verkrijgen. De eigenlijke bouw, koepelvormig van aard, moet hier wederom bestaan hebben uit horizontaal liggende balken, ook

al was het verloop hiervan hooger dan het standspoor niet te vervolgen, dan alleen door de schuine ligging van enkele plaggen. Concludeerend kan dus deze heuvel verklaard worden als een koepelgraf van geringen omvang, aan de buitenzijde versterkt door er tegen aan gevleide plaggen, die oorspronkelijk ook het dak gevormd zullen hebben. De bovenste zandlaag moet door overstuiving ontstaan zijn.

Binnen dezen koepel lag de grafkuil, die zich eerst als een vrij zuiver O.-W. georiënteerde rechthoek afteekende, doch dieper kleiner en onregelmatiger van vorm werd. Hierin troffen wij de volgende voorwerpen, den waarschijnlijk in hurkhouding bijgezette doode medegegeven, aan:

1. een slank bekertje met ingesneden versiering op het bovendeel, Afb. 46 : 1;
2. scherven van een dergelijk bekertje met dezelfde versiering;
3. twee platte barnsteen kralen en een cilindervormige. Afb. 38 : 2.

Los in het heuvelzand vonden wij nog enkele vuursteensplinters.

Ten slotte werden aan de peripherie van den heuvel in het Z.-gedeelte nog drie latere bijzettingen aangetroffen, waarvan een door de vulling van den greppel in den bodem was ingelaten. Alle drie waren het kistgraven, doch de middelste kist bevatte slechts een hoopje verbrande beenderen. De kist in dit graf, die evenals de beide andere van hout was, is hier kennelijk bedoeld als reminiscentie aan de onverbrande bijzettingvorm, en zou dan wijzen op den overgangstijd tusschen begraven en verbranden.

Klaarblijkelijk waren de kisten in deze bijzettingen vervaardigd uit een door vuur uitgeholden boomstam, althans waren zij alle aangekoold.

Van de beide andere, onverbrande lijken waren beenderen goed geconserveerd, en zoo was het mogelijk, dat de heer J. SIEBENGA, arts te Opeinde, die herhaaldelijk van zijn groote belangstelling in ons werk blijkt kwam geven, nog kon constateeren, dat het meest W. gelegen graf een vrouw, het andere echter een man moet bevat hebben. Bij een nader microscopisch onderzoek vond dokter SIEBENGA op een der dijbeenderen een klein stukje weefsel, vervaardigd met een grove wollen draad (Afb. 38: 3).

Alvorens de bespreking van dezen heuvel te beëindigen, wil ik er nog eens den nadruk op leggen, dat wij hier met een neolithischen grafheuvel te doen hebben, waar echter bij den bouw plaggen een belangrijke rol gespeeld hebben. Het onderscheid, door Dr. VAN GIFFEN herhaaldelijk, en niet alleen als werkhypothese, gemaakt tusschen steentijdheuvels van zand, en, in verband met klimaatveranderingen, bronstijdheuvels van plaggen, berust dus, althans wat de eerste, voornaamste helft dezer bewering betreft, niet op de feiten, als hier geconstateerd. Wij zullen aanstonds zien, dat ook de tweede helft, nl. dat alle bronstijdheuvels uit plaggen bestaan, nadere preciseering behoeft.

Afb. 38. Vondsten uit de grafheuvels bij Marum ($\frac{1}{2}$ w. Gr.).

Heuvel 3. De laatste heuvel van dit terrein was dusdanig vergraven, dat er slechts weinig positieve gegevens omtrent den bouw te verkrijgen waren. Voor zoover kenbaar, bestond het midden van dezen heuvel uit bruin geaderd zand, aan de zijanten leek de heuvel meer te bestaan uit grijzen plaggengrond. Dit verschijnsel, benevens het feit, dat ook hier een open greppel met onderbreking om den heuvel liep, doet de gelijkenis tusschen heuvel 2 en 3 groot schijnen. Evenwel werd hier geen spoor van een houtbouw geconstateerd, en dat deze wellicht ook niet aanwezig was, wordt waarschijnlijk door de vondst van eenige groote zwerfsteen op hooger niveau, ongeveer ter plaatse, waar men zoo een spoor zou verwachten. Toch acht ik de mogelijkheid van het bestaan van een kleinen, niet in den vasten bodem ingegraven, houten grafbouw naar analogie van die van heuvel 2 niet geheel uitgesloten, waarbij dan de steenen dezelfde rol van steun aan de buitenzijde zouden kunnen hebben vervuld, als in heuvel 2 de plagen.

In de onregelmatig gevormde grafkuil troffen wij zeer duidelijke sporen van een gehurkt lijk aan, met als gaven scherven van een bekertje, deels met nagelindrukken versierd, en een kort en breed beiteltje van lichbruine vuursteen, Afb. 38: 4.

II. *Praehistorische heuvels te Emmen.*

Bij een bezoek aan de omgeving van Emmen werd destijds mijn aandacht getrokken door een heuvelcomplex ten Z. van de Emmer Dennen. Na verkregen toestemming van de eigenaren kon ik in 1931 met het onderzoek aanvangen, hetgeen in 1932 werd voortgezet. In totaal lagen hier 10 grafheuvels, terwijl bij het onderzoek bleek, dat om en tusschen deze heuvels nog een urnenveld verspreid lag. Vgl. de situatiekaart.

De eigenaren van dit terrein, de heeren DERKS en ELLING, hadden reeds een begin gemaakt met het egaliseeren van hun land, door het heuvelzand te verplaatsen naar een nabij gelegen lager terrein. Hieraan was het grootste gedeelte van één der heuvels reeds ten offer gevallen, reden waarom wij ons werk met dezen begonnen.

Heuvel I. Het afgegraven gedeelte van den heuvel werd zorgvuldig geplaneerd, waarbij bleek, dat het grootste gedeelte van den palenkrans, die het centrum omgeven had, reeds vernield was. Toch slaagden wij erin, nog enkele paalgaten terug te vinden. In het daarop tot op den vasten bodem afgegraven Z. part van het nog bestaande heuvelgedeelte kwamen nog 6 palen voor den dag. Geconcludeerd kon dus worden, dat de grafbouw van dezen uit zand opgeworpen heuvel bestond uit een enkele rij palen. Een poging, om daarop in het N. gedeelte, voorzoover dit nog bestond, deze palenreeks in het profiel nog eens te zien, mislukte.

Binnen deze aldus omheinde ruimte troffen wij allereerst twee latere bijzettingen aan. Teekenden deze zich eerst af door een eenigszins ovale verkleuring, dieper kon geconstateerd worden, dat deze kuilen ieder een houten kist hadden bevat, vervaardigd uit een uitgeholden boomstam. Daaromheen was de ruimte aangevuld met zand, plagen en enkele steenen. In de diepste van beide kuilen werden nog duidelijke lijksporen aangetroffen. De doode was hier in gestrekte houding bijgezet.

Een groote, onregelmatig-rechthoekige verkleuring vonden wij meer naar het Oosten, bijna aan den rand der afgraving. Wij vermoedden in deze plek, gekenmerkt door een grijze, met geel zand vermengde vulling, en door plaatselijke sterke houtskoolsporen, het hoofdgraf uit het oorspronkelijke midden van den heuvel. Van het lijk echter werden hier geen sporen meer aangetroffen, omdat hiertoe de ingraving te weinig diep reikte. Wel lagen er eenige steenen. Het

ontbreken van verbrande beenderen wijst erop, dat deze houtskool, waarvan wij overigens veel verder n. nog een balk aantreffen, er niet toe gediend heeft den doode te verbranden.

Oostelijk van dezen heuvel I lagen nog 3 grootere grafheuvels, die, eveneens in 1931 reeds ontgraven, eerst hier besproken mogen worden. Het waren de heuvels 3, 4 en 6.

Heuvel III. De heuvel bestond uit grijs, sterk geaderd zand, met plaatselijk opeenhooptingen van houtskool. In het midden, boven een eveneens sterk met houtskool vermengde egale donkere verkleuring, die zich ten slotte in den vasten bodem afteekende, wezen al deze

Afb. 39. Een der kistgraven te Emmen.

verschijnselen op een brandstapel, waarvan dan de meer ter zijde liggende houtskool eveneens afkomstig moet zijn. Het geheel is dus een analoog verschijnsel als wij reeds in heuvel I meenden te constateeren.

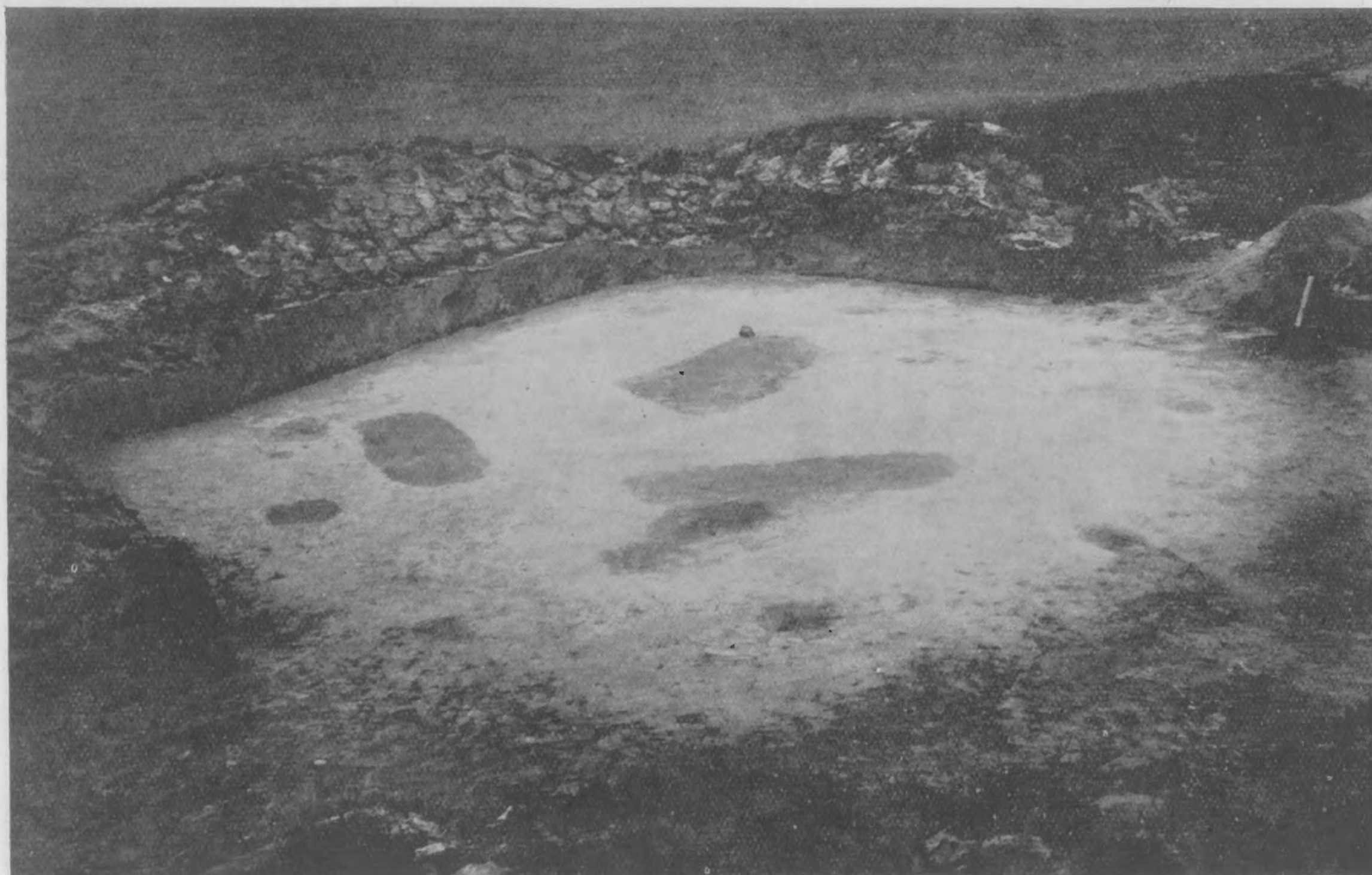
Hier echter troffen wij nog zeer flauw zich afteekende sporen van een rechthoekige houten kist aan. De vrij goed geconserveerde schedel, en daaronder een fraai vuursteen mes uit Grand-Pressigny materiaal (Afb. 43 : 1) waren de bewijzen ervoor, dat hier de doode begraven lag, voor wien dit grafteeken was opgericht, en op wiens graf klaarblijkelijk een vuur was ontstoken.

Van den grafbouw vonden wij terug vier groote paalgaten rondom het graf, die ongeveer 20 cm in den vasten grond reikten, en voorts een rond spoor, slechts smal, en zwak gekleurd,

dat echter nog te herkennen was als afkomstig van een dichte haag van kleine palen, die als een wand het graf moet hebben omringd.

In de W. helft van den heuvel waren in later tijd 5 kistgraven ingelaten, die in een kring liggend, daarmee het verloop van het bovengenoemde spoor volgden. Hierin waren onverbrande, in gestrekte houding liggende dooden bijgezet, waarvan eenigen zeer goed kenbaar waren aan een verkleuring van het zand. De wijde kuilen waren verder gedicht met zand, plaggen en enkele steenen, welke laatste in sommige gevallen ook bovenop de kisten aangetroffen werden.

Een beenderplek aan de Z. zijde van den heuvel, en enkele urnscherven, in het vergraven

Afb. 40. Palenkring en de drie kistgraven van heuvel 4.

gedeelte boven het midden van den heuvel gevonden, getuigen nog van een derde periode gedurende welke deze heuvel nog eens benut werd als plaats van begraving.

Van de vondsten uit dezen heuvel zijn nog, na het voorafgaande, te vermelden:

Een viertal bekerscherven en een grooter aantal grove, klokurnachtige scherven, alsmede enkele stukjes koper en brons, dit alles waarschijnlijk behoorende tot de primaire bijzetting. Uit de beide boomkisten, het meest Z. gelegen, twee dunne bronzen ringetjes en een klein snoer barnsteen kralen. De laatsten afgebeeld: Afb. 47, midden.

Heuvel IV. Binnen een kring van 10 op vrij regelmatige afstanden geplaatste palen lagen hier drie kuilen. Een daarvan, gelegen in de N. helft van den heuvel, reikte meer dan een halven m diep, waardoor het lijk zich duidelijk afteekende. In de beide andere kuilen, die ondieper waren, was nog slechts de schedel te constateeren. Verder waren deze drie bijzettingen juist zulke kistgraven in met plaggen en zand verder aangevulde kuilen, als wij reeds in de beide

vorige heuvels aantreffen. Daarboven welfde zich de grafheuvel, die aangelegd was bovenop het oude heideniveau, en uit plaggen bestond, nog 1 m hoog. Buiten de palenrij gaf plaatselijk een lichte strook de oorspronkelijke grens van den heuvel aan.

De palen waren slechts weinig diep in den vasten bodem ingegraven, en werden dus hoofdzakelijk staande gehouden door het opgeworpen heuvelzand.

In de kistgraven werden geen voorwerpen aangetroffen. Wel echter vonden wij een enkele

Afb. 41. Heuvel 6 vanaf het Oosten, na verwijdering van de steenzetting Afb. 42. Brandstapel, kistgraven en deel van den palenkring.

scherf van een urnbijzetting boven in den sterk aangegraven heuvel. Aan de N. zijde lag aan den rand een onduidelijke urnenkring rondom een beenderenplek.

H e u v e l VI. In tegenstelling met de andere heuvels was heuvel 6 niet rond, doch langgestrekt, welke vorm een weerspiegeling was van die van den grafbouw. Immers, nadat de uit grauw zand bestaande heuvel geheel tot op den moederbodem was afgegraven, vertoonde zich een reeks paalgaten, die in het N.O. deel een rond, doch in het Z.W. deel een ellipsvormig verloop had. Waar beide figuren samenkwamen, is op één punt de palenrij dubbel, een bewijs, dat de ellips niet gelijktijdig, doch waarschijnlijk iets later als een vergrooting van den oorspronkelijken ronden grafheuvel is bijgebouwd. Bij den ronden kring konden wij op enkele plaatsen tusschen de grootere palen ook kleine paalgaten constateeren, die den paalkrans oorspronkelijk geheel moeten hebben gesloten. Bij de ellipsvormige vergrooting was zulks, voorzover wij konden constateeren, niet het geval.

Wenden wij ons nu tot het inwendige van den grafbouw, en wel allereerst tot het gedeelte, dat wij als het oudste beschouwen van dezen aanleg. Ongeveer in het middelpunt van den paalkrans troffen wij een grooten brandstapel aan, die zijn sporen ook reeds hooger in den heuvel achtergelaten had (vgl. profiel). Op een diepte van ongeveer 1 m onder den top scheen het, alsof hier sprake was van twee onafhankelijke brandhaarden, althans van twee kernen van verbrand hout. In de meest zuidelijke vonden wij een plek verbrande beenderen. De andere brandstapel leverde, merkwaardigerwijze een paar scherven van dik, gesausd urnenaardewerk op. Aangezien echter de heuvel te dezer plaatse geenszins ongeschonden was, vind ik toch de

Afb. 42. Steenpakking in heuvel 6.

vrijmoedigheid, deze scherven niet met genoemden brandstapel in verbinding te brengen, en dezen laatsten als vroeger te beschouwen en aan de in heuvels 1 en 3 gevonden verschijnselen van dien aard vast te koppelen. Waarop ook de vondst van een andere, klokurnachtige grove scherf in den brandstapel wijst. Daartoe is des te meer reden, omdat met de beide brandstapels als het ware correspondeeren twee merkwaardige, volkomen identieke bijzettingvormen, die westelijk lagen. Het zijn steenpakkingen rondom en over een bijzetting van onverbrande skeletten, welke sporen wij zeer flauw en onduidelijk nog konden constateeren. De het meest zuidelijk gelegen steenkran was, op één veldkei na, geheel weggebroken in recenten tijd, hoewel de sporen van de steenzetting nog zichtbaar waren. De andere steenzetting siert op het oogenblik den tuin voor het Gemeentehuis te Emmen, waarheen ik haar op verzoek van het gemeentebestuur liet over-

brengen. Dit „keldertje” (onder welken naam dergelijke verschijnselen in de oudere literatuur vermeld worden) bestond uit een ovaal muurtje van gemiddeld drie lagen op elkaar getaste veldkeien, en was bedekt door een veel grooter steenblok (Afb. 42). Onwillekeurig rijst bij het aanschouwen van het geheel de gedachte, dat hiermede bedoeld is te geven een verkleinde copie van een hunnebed, zooals hier in de nabijheid er nog een ligt in de Emmer Dennen. Zeer waarschijnlijk moet het dan ook als een reminiscentie hieraan van de latere bevolking, die deze heuvels aanlegde, zijn te beschouwen. Als bijgift troffen wij in de steenzetting een laag potje van dikwandig, vrij ruw aardewerk aan (Afb. 46 : 2).

Eindelijk vonden wij in het oostelijk gedeelte twee latere kistgraven, die in den bestaanden heuvel waren ingelaten. Een ervan was bij die gelegenheid gegraven door een houtskoolplek, met enkele verbrande beenderen erin, die eenigszins terzijde van den brandstapel gevonden werd, wederom dus een bewijs, dat de brandstapels vroeger te dateeren zijn, dan de in de andere heuvels als nabijzettingen geconstateerde urnen. In de kistgraven waren nog slechts flauwe sporen van den schedel te constateeren, terwijl grafgiften ontbraken. In den palenkring vonden wij tenslotte nog urnenscherven, die samengevoegd, een bakje met scherp afgezetten hals bleken op te leveren.

Het afgebeelde profiel boven den brandstapel opgenomen, laat duidelijk de massa verbrand hout zien, terwijl de rest van het heuvellichaam uit grauwgrijs zand bestond. Het kleine strookje geel zand is naar alle waarschijnlijkheid afkomstig van het in de nabijheid gedolven latere kistgraf.

In het latere, westelijke deel troffen wij niet minder dan 7 dergelijke kistgraven aan. Klaarblijkelijk is de grafheuvel, die ook hier uit zand bestond, geruimen tijd als begraafplaats in gebruik geweest. Het beste bewijs hiervoor is wel het merkwaardige verschijnsel, dat drie dezer graven buiten den palenkring gelegen zijn, terwijl van deze zelf in haar westelijkste punt door de vulling van een kuil, juist nog terzijde van de kist een paalgat gegraven was. Eén der nog door den kring omsloten graven bevatte verbrande beenderen, de andere drie min of meer duidelijk geconserveerde skeletten, alles in de gebruikelijke kistgraven. Steenen en plaggen omgaven de houten kisten wederom, rondom het „brandskeletgraf” lag veel houtskool in de kuil, evenals op een ronde plek zuidelijk hiervan.

In de beide westelijke graven buiten den krans van palen, vonden wij ter hoogte van de vingers meerdere bronzen ringetjes, die uit eenvoudig draad bestaande, afkomstig kunnen zijn van één spiraalring met meerdere windingen, hetzij inderdaad meerdere, in één geval naar schatting 5, afzonderlijke kringetjes kunnen zijn geweest. Door den slechten conservatie-toestand was dit niet meer uit te maken.

De meest westelijk bijgezette doode had bovendien nog een bronzen armband met spiraal-einden medegekregen, die met groote moeite geconserveerd kon worden (Afb. 43 : 2).

Uit twee der schachtgraven kwam nog een grove „klokurnachtige” scherf voor den dag, welke soort in grooten getale vertegenwoordigd is onder de losse vondsten in het heuvelzand.

De urnenbijzettingen 6 a-c, terzijde in den heuvel, leverden nog verschillende stukken aardewerk op, waarover later in verband met de andere urnenvondsten meer.

Heuvel VII. In 1932 werd de ontgraving van de grafheuvels op dit terrein voortgezet, te beginnen met den aan heuvel 1 in het Westen grenzende. Deze was een dubbel-tumulus, d.w.z. de heuvel bestond uit twee gedeelten, een heuvel uit zand, die in lateren tijd met plaggen verder verhoogd was. Een en ander is duidelijk op te maken uit het profiel, waaruit tevens blijkt, dat de eerste zandheuvel opgeworpen is over het oude heideoppervlak, dat zich hieronder als een

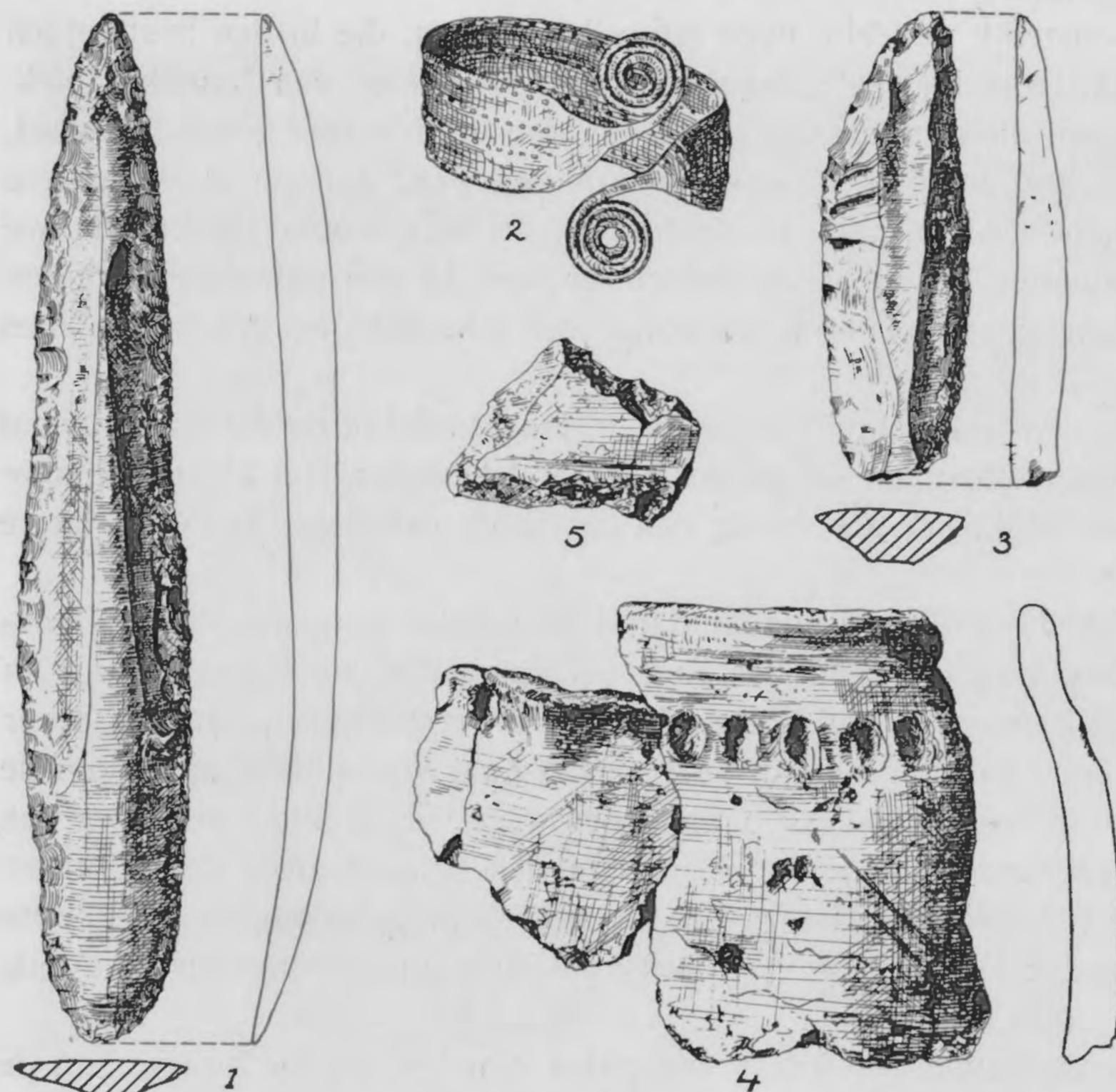
grijze strook afteekende, en tevens, dat de breede ondiepe greppel tot de vroegste periode gerekend moet worden. De greppel nl. gegraven om het zand te verkrijgen voor den heuvel, was reeds dichtgegroeid, toen uit gestapelde plaggen de secondaire heuvel opgeworpen werd. De primaire heuvel was toen ook reeds met heide bedekt, zooals uit de oostelijke helft van het geteekende profiel blijkt.

Tot de vroegste periode is verder te rekenen de kring van 5 palen rondom het hoofdgraf. Dit laatste vertoonde wederom onduidelijke sporen van een boomkist, waarbinnen behalve zeer

flauwe verkleuringen van het lijk en een enkele groote steen de volgende bijgaven aangetroffen werden:

1. Een hooge en slanke beker met kleinen voet van S-vormig profiel, Afb. 46: 3. Bij den rand 6 paarsgevijs tegenover elkaar staande gaatjes, erin geboord, om een oude breuk met behulp van koord te repareren. De hals is versierd met verticale sparrentakornamenten, zooals deze, echter horizontaal, bij bekers van dezen vorm veelvuldig aangetroffen worden.

Zoowel het optreden van kramgaatjes als dit met onjuist gevoel voor de proporties van het vaatwerk toepassen van versieringsornamenten, wijzen op een zeer sterken invloed van

Afb. 43. Vondsten uit de heuvels te Emmen. ($\frac{1}{2}$ w. Gr.).

den kant der hunnebeddenbouwers, bij wie beide verschijnselen: verticale versieringsornamenten en dergelijke reparaties, voorkomen. (Men verg. daartoe de bekers op de platen in mijn „Becherkultur“, Mededeelingen XIV, met de aldaar eveneens afgebeelde ceramiek van de megalithische graven aan het Uddelermeer).

2. Een tamelijk grof bewerkt mesje van melkwhite vuursteen. Afb. 43 : 3.

Tot den tweeden heuvel, uit plaggen eroverheen gebouwd, reken ik de dubbele palenreeks, die ver buiten den oorspronkelijken zandheuvel, aan den voet van de plaggenophooping, werd aangetroffen. Boven de palen was het geleidelijk inzakken van de plaggen na het vergaan van dezen houtbouw plaatselijk duidelijk te constateeren. De bijzetting, die hiertoe behoorde, bestond uit een hoopje verbrande beenderen, bovenop de primaire bijzetting in het midden van den heuvel liggend. Ook de steenen, die hooger in den heuvel in rijen ter hoogte van den greppel aangetroffen waren, behoorden zeer waarschijnlijk tot den plaggenbouw.

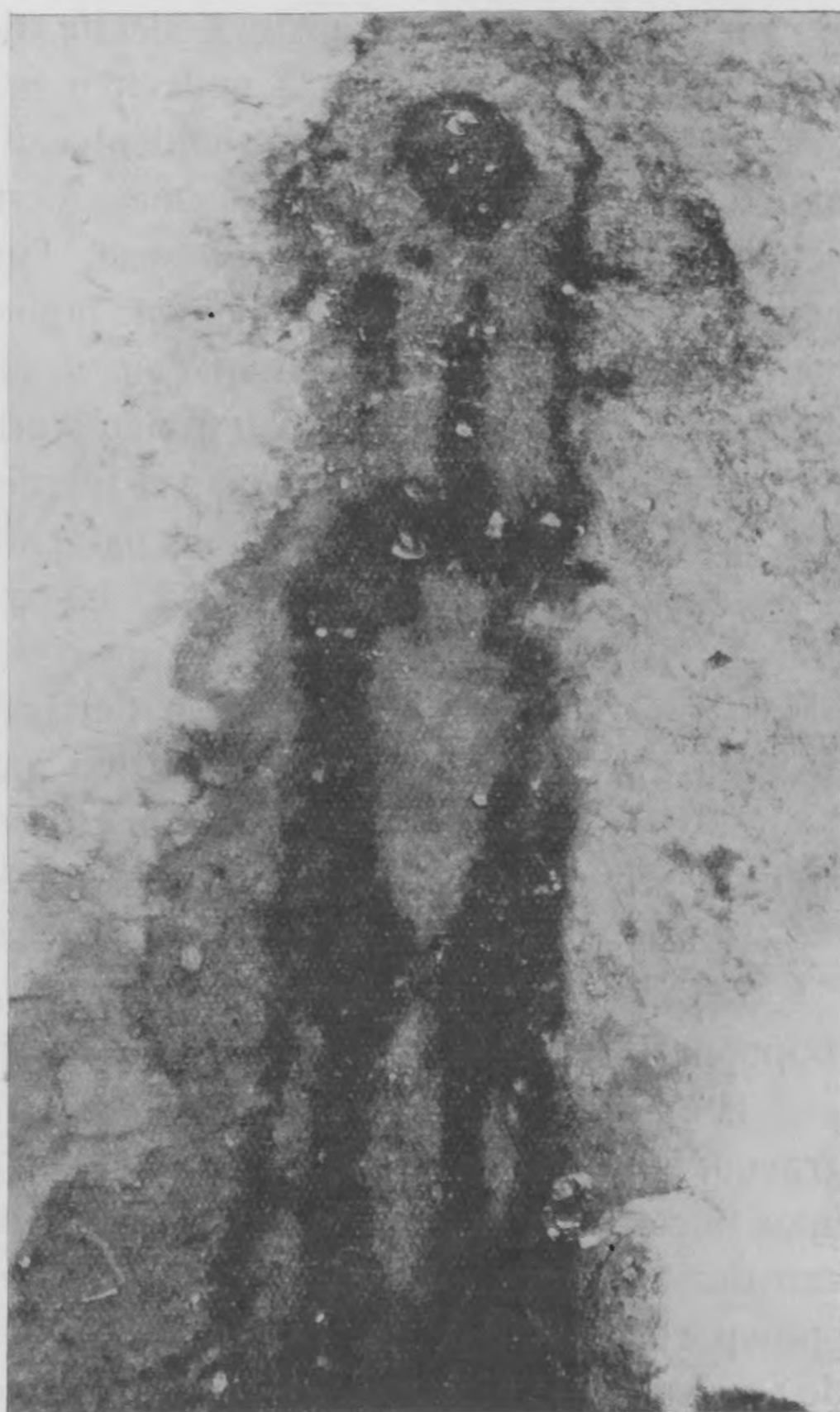
In dezen heuvel waren, na zijn aanleg, nog twee kistgraven gegraven, ieder aan één zijde

van het hoofdgraf, doch in tegenstelling hiermede N.Z. georiënteerd. Zij lagen binnen den greppel, doch buiten den palenkring.

Heuvel VIII. De aangrenzende heuvel was zeer sterk vergraven, doch duidelijk bleek, dat hij uit gestapelde plaggen opgebouwd was over den brandstapel, dien wij eenigszins excentrisch aantreffen. De verbrande beenderen, die wij ter zijde van het over een groot oppervlak verspreide verbrande dennen(?) -hout aantreffen, lagen iets dieper, ter plaatse, waar sterke adering van het zand in het profiel reeds aanduidde, dat daar de grond dieper losgemaakt was. Wij meenden ook nog te kunnen constateeren, dat deze beenderen in een kist waren bijgezet.

Afb. 44. Een deel van de dubbele palenrij in heuvel 7.

Afb. 45. Afteekening van een geheel vergaan lijk in één der grafkuilen, met flauwe sporen van den omtrek van de houten kist.

De grafbouw bestond uit twee concentrische rijen van wijd uit elkaar staande palen, voorzover wij dit ondanks de verwoestingen door latere gravingen aangericht, konden constateeren. De binnenste kring scheen dicht om den brandstapel te hebben geloopt, de buitenste was in het oostelijk deel klaarblijkelijk dubbel. Het profiel C—D doet zien, dat de palen met plaggen werden omringd, om het paalgat aan te vullen, en tevens, dat de erboven liggende plaggen na het verteren van het hout scheef zijn gezakt.

In vier kuilen waren in lateren tijd even zoovele kistgraven met door min of meer duidelijke

lijksporen kenbare onverbrande bijzettingen neergelaten, alle in ongeveer dezelfde richting georiënteerd. Deze waren ten deele door de verkoolde balken van den brandstapel heengegraven. In een van deze kuilen vonden wij een klein bronzen staafje, een platte schijf vuursteen en enkele dikke, grove scherfjes. In den heuvel verspreid kwamen nog meer van dergelijke ruwe scherven voor den dag, waaronder o.a. het randstuk met nagelversiering, waarbij de wand plaatselijk is verbreed, afgebeeld: Afb. 43 : 4. Dit vaatwerk, grof en dik, en met steentjes gemengd, komt overeen met het in het „hunnebedje” van heuvel 6 gevonden bakje Afb. 46 : 2.

Heuvel IX. Aan het zuidelijk gedeelte weggestoven, noordelijk grenzend aan het bouwland, was van heuvel 9 niet veel meer dan het door onze sleuven bereikte deel over. Bovendien was het bovenste gedeelte door recente storingen beschadigd. Onder de humuslaag scheen de heuvel uit 2 gedeelten te bestaan: boven een donkere plaggenlaag, daaronder grijs geaderd zand. Het oude heideniveau was daaronder eveneens aanwezig. Wij vonden geen aanwijzingen voor het doel, waarmee de tweede heuvel uit plaggen was gebouwd. Blijkbaar was het hierbij behorende graf verwoest. Tusschen het lichtgrijze, geaderde zand van den eersten heuvel vonden wij plaatselijk wat houtskoolresten. De bouw, kennelijk behorende tot dezen heuvel, werd teruggevonden in den vorm van een palissadegreppel, waarin bij dieper graven de sporen der hierin geplaatste palen werden aangetroffen. Enkele andere, zwaardere palen, die buiten dezen greppel in den heuvel werden aangetroffen, hebben blijkbaar oorspronkelijk nog een tweeden kring van wijd uiteenstaande palen gevormd.

In het midden van den heuvel lagen twee grafkuilen over elkaar heen, de jongste vrijwel in N.Z. richting, de andere tegenovergesteld. In beide vonden wij afteekeningen van de hier bijgezette lijken, waarvan die in de diepere kuil in hurkhouding was bijgezet. In het hoger gelegen graf troffen wij ook bijgiften aan:

1. Een beker van zeer verflauwd Veluwsch type, met enkele eenvoudige versieringszones op hals, schouder en vlak bij den bodem. Afb. 46 : 4.

2. Enkele onbewerkte stukken vuursteen.

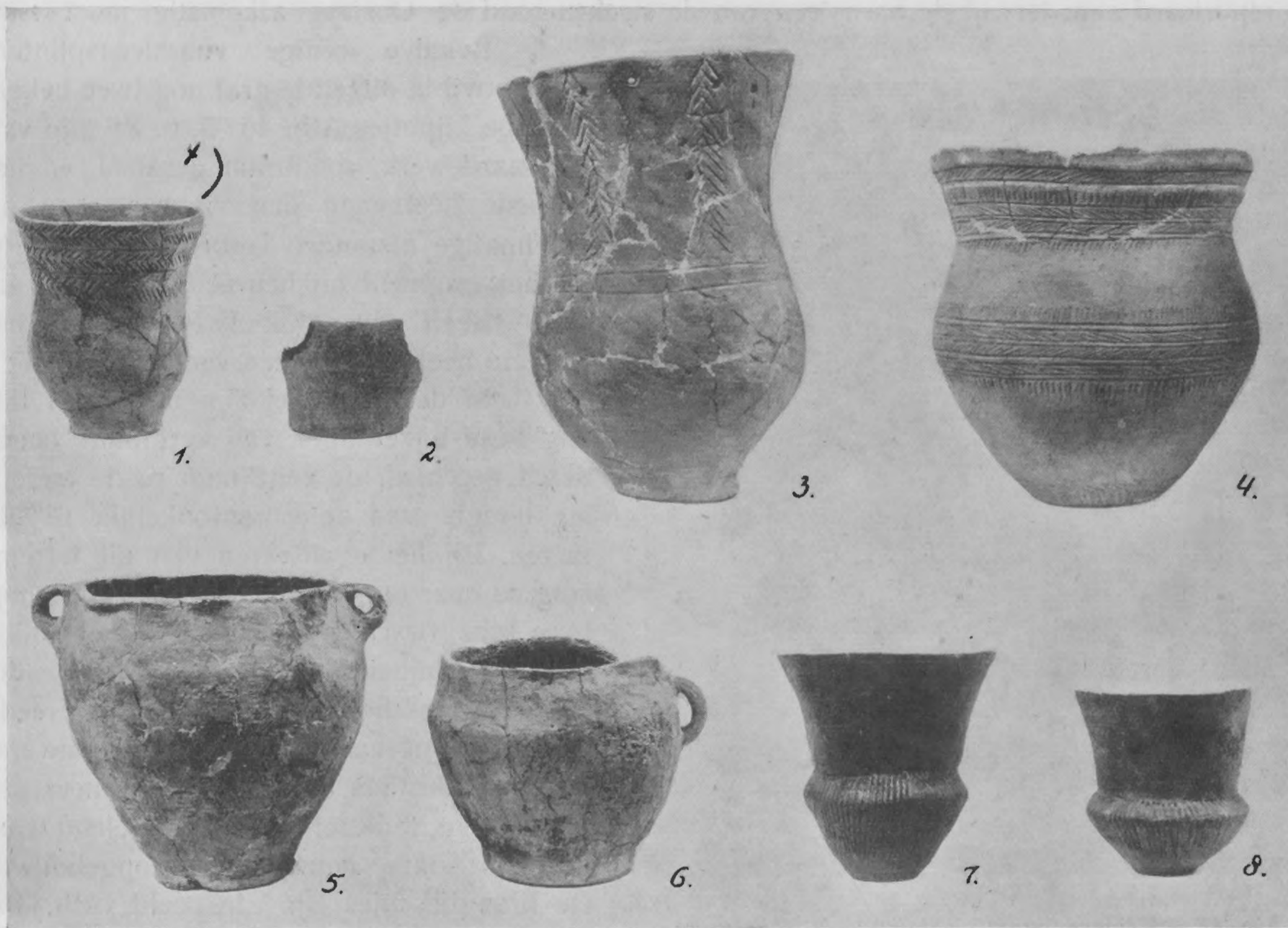
De nu volgende heuvels lagen aan de andere zijde van het bouwland, in een Z.W.-N.O. loopende lijn.

Heuvel X. De eerste van deze drie heuvels was in het midden wederom zeer sterk vergraven. Overigens was hij opgebouwd uit grauw-grijs, geaderd zand, waaronder de oorspronkelijke, met heide begroeide oppervlakte zich als een band wit loodzand afteekende. De grens van den oorspronkelijken heuvel teekende zich in den vasten bodem af als een onduidelijk en ondiep spoor dat in het profiel A-B geenerlei sporen achterliet, en dat juist gelegen was op de grens van de plaggenlaag binnen den heuvel, en dus daarbij schijnt te behooren. De bijzetting, eenigszins excentrisch gelegen, bestond uit een steenpakking over een grafkuil, waarin de resten van een onverbrand bijgezet lijk zichtbaar waren. Bijgiften werden hier niet aangetroffen. Wel vonden wij hoger in den heuvel een beenderenplek, waarbij de door het smelten vrijwel onherkenbaar geworden resten van een fibula, waarvan het type dus niet meer was vast te stellen.

Heuvel XI. Ondanks sterke storingen in het midden, bleek duidelijk, dat deze heuvel uit plaggen was opgebouwd, die omgekeerd gelegd waren. Plaatselijk lag daaroverheen een laag geaderd zand. Een krans van 6 palen omgaf het midden van den heuvel. Behalve deze, duidelijk ingeramde palen lag in den aldus gevormden kring ook het veel grootere gat dat onder C-D in profiel geteekend is. Hieruit blijkt, dat op deze plaats oorspronkelijk eveneens een paal gestaan heeft, die echter later weer is weggeruimd, waartoe dit wijde gat heeft gediend. Het lijkt dus, alsof de bouwers van dezen heuvel bij nader inzien den paal, die hier oor-

spronkelijk stond, een klein eindje hebben meenen te moeten verplaatsen. Zoo krijgt men den indruk, dat bij deze kringen van wijd uiteenstaande palen wel degelijk eenige regelmaat werd betracht, waarom men hier de moeite nam, een eenmaal geplaatsten paal nog eens te verzetten. Echter zij opgemerkt, dat, indien het doel was, gelijke afstanden te verkrijgen tusschen de palen onderling, dit toch niet bereikt is, want hieraan ontbreekt op enkele plaatsen nog wel wat.

Binnen dezen palenkrans lagen twee kistgraven. De meest noordelijk gelegen kuil reikte weinig diep, en bevatte slechts zeer duidelijke lijksporen binnen de boomkist van de nu reeds herhaaldelijk beschreven soort. Merkwaardiger, zoowel om de zorg, waarmede de bijzetting had

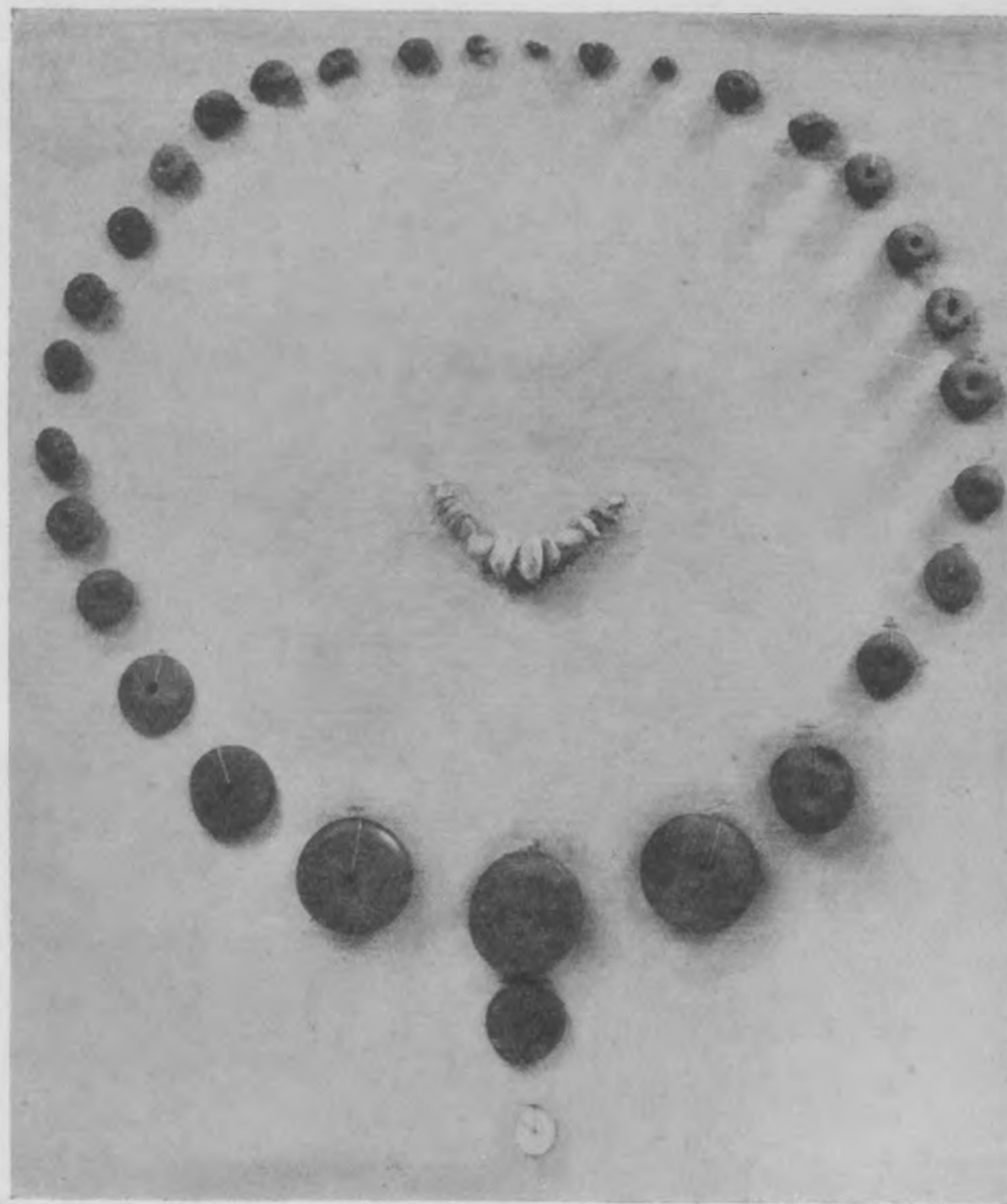
Afb. 46. Het te Marum ^{*)} en Emmen (2—8) gevonden aardewerk. (Ongeveer $\frac{1}{5}$ w. Gr.)

plaats gevonden, als om de rijke grafgiften, was de andere groeve. Met groote zorgvuldigheid was de geheele wand van de gegraven kuil allereerst bekleed met een plaggenwand, die schuin naar boven liep vanaf het punt, waar de kist was bijgezet, een diepte dus van ruim 50 cm. Ondanks deze diepte was merkwaardigerwijze het hier bijgezette lichaam veel minder goed geconserveerd dan het zooveel hooger liggende van de andere kist. Schedel en enkele sporen, mogelijk van den linker arm, waren slechts onduidelijk zichtbaar. Om den hals had deze, op grond hiervan zeker tot het vrouwelijk geslacht te rekenen doode een groot kralensnoer, bestaande uit niet minder dan 31 barnsteen kralen van verschillende grootte, alsmede uit een kraal van bergkristal (kwarts) en een bronzen ringetje Afb. 47. Op grond van hun afnemende grootte en

*) het hier te onrechtte geplaatste bekerke is afkomstig uit
Oude wijk (Tij), inv. n. 1933/1 ; het is nu naar huis af
te brengen het trouwkekerke met marmen, inv. n. 1934/12 f.

van de dubbele doorboring van een hunner kan men gemakkelijk het snoer reconstrueeren als in de bijgegeven afbeelding, ook al lagen in de kuil zelf de kralen jammerlijk dooreen. Dergelijke snoeren barnsteenen kralen komen in dezen tijd veelvuldiger voor, naar het schijnt. Eenigszins met dit prachtsnoer te vergelijken zijn de door VAN GIFFEN, o.a. Bauart der Einzelgräber Abb. 66, Tafel 71 afgebeelde kralen uit een grafheuvel bij Weerdinge, en, om ons tot de naaste omgeving van ons gebied te bepalen, een dergelijk snoer als het onze, gepubliceerd in Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, 3, 1929, Taf. VIII, Abb. 2/3.

Het bergkristallen kraaltje is veel zeldzamer voor onze streken, vooral, omdat dit materiaal zich door zijn hardheid zoo slecht leent tot bewerking. Ongetwijfeld zal dit stukje van verre geïmporteerd zijn, terwijl de barnsteen van de streken rond de Oostzee afkomstig moet zijn.

Afb. 47. 2 Kralensnoeren uit de heuvels te Emmen.

Behalve eenige vuursteensplinters vonden wij in ditzelfde graf nog twee beker-vormige bijpotjes Afb. 46: 5, 6. Zij zijn van ruw aardewerk, roodbruin gesausd, en het grootste heeft aan den vlakken rand op regelmatige afstanden verbredingen, evenals het fragment uit heuvel 8, Afb. 43: 4.

Bezit dit stuk twee oortjes, het kleinere heeft slechts een vertikaal oor.

In dezen heuvel zijn in lateren tijd nog twee bijzettingen van verbrande beenderen geschied, de eene ondiep, de andere ter hoogte van de oorspronkelijke bijzettingen. Bij het egaliseeren van dit terrein, lang na onze opgravingen, zijn tenslotte nog twee kraagfleschjes gevonden in de onmiddellijke nabijheid van onzen heuvel, die er dus waarschijnlijk op duiden, dat reeds een vlak graf van de hunebeddenbouwers, zooals er destijds aan het Uddelermeer gevonden zijn, te dezer plaatse aangelegd was, alvorens onze heuvel werd opgebouwd. De kraagfleschjes zijn afgebeeld: Afb. 46: 7 en 8.

Heuvel XII. De laatste heuvel ten slotte bestond uit zand, dat zeer sterk met houtskool was gemengd. In den vasten bodem reikte in het midden een verkleuring, waarin verbrande beenderen werden aangetroffen. Deze vonden wij eveneens bij een der zoo diep reikende houtskoolbalken. Een krans van 7 palen omringde deze resten van den brandstapel, en inzonderheid de bijzetting der verbrande beenderen in het midden. Een grove scherf vonden wij hier in den brandstapel van aardewerk, gelijkend op de elders aangetroffen scherven. Afb. 43: 5.

SAMENVATTING

Alvorens wij ons afwenden van de bovenbeschreven verschijnselen, om ons tot de beschrijving van het bij deze heuvels liggende urnenveld te zetten, lijkt het raadzaam, de resultaten

van ons onderzoek eerst samen te vatten. Te meer is dit gewenscht, omdat wij op dit kleine bestek kennis maakten met verschijnselen, die weliswaar de laatste jaren veelvuldig waren ontdekt en ook beschreven, doch m.i. nog steeds een samenvattende, duidelijke en overzichtelijke behandeling misten. Eerst deze vermag ons een duidelijk beeld van den historischen gang der gebeurtenissen te geven. De heuvels van Marum en van Emmen nu schijnen mij bij uitstek geschikt, om als uitgangspunt voor een dergelijk onderzoek te dienen, en het overvloedig aanwezige andere materiaal, door anderen gepubliceerd, kan men dan zonder veel moeite in dit schema invoegen.

Iedere indeeling, hoe nuttig ook op zichzelf, heeft in zich het groote gevaar van een te ver gaande schematisering. In het verleden, doch helaas eveneens in het heden, is in dit opzicht veel gezondigd door hen, die hetzij door natuurlijken aanleg, hetzij door darwinistische theoriën, achter de oudheidkundige verschijnselen niet den mensch, achter eigen, gespecialiseerd onderzoek niet het historische einddoel zagen. Ons van deze eigenaardige moeilijkheden terdege bewust, en daardoor, hopen wij, behoed voor al te ver doorgevoerde schematisering, geven wij in het volgende dan onze gedachten omtrent den noordnederlandschen bronstijd en zijn indeeling weer.

De grafheuvels van Marum en Emmen vertoonen, ondanks vele overeenkomsten, onderling ook groote verschillen, die een verdeeling van deze door ons onderzochte monumenten in drie soorten toelaten.

Tot de eerste groep reken ik de heuvels, die in vorm en aard der grafgiften aansluiten aan laat-neolithische verschijnselen, inzonderheid aan de bekercultuur. Van onze heuvels zijn hiertoe te rekenen: de heuvels van Marum, in engeren zin vooral heuvel 2 en heuvels 7 en 9 van Emmen. Naar grafbouw en naar den aard van de grafgiften zijn deze heuvels tot de bekercultuur te rekenen.

Tot de tweede groep behooren vooral eenige heuvels van Emmen, en wel heuvels 3, 6, 7², 8, 10 en 12. Zij vertoonen een groote armoede aan grafgiften, en zijn verder in twee ondergroepen te verdeelen. De eerste ondergroep wordt gekenmerkt door het optreden van brandstapels, waar de dooden geheel (6, 7², 12) of gedeeltelijk (3, 8) verbrand zijn. Bij heuvel 3, waar o.a. een gave onderkaak uit de resten van den brandstapel kon te voorschijn gebracht worden, schijnt het doodenvuur meer een rituele beteekenis te hebben gehad dan gediend te hebben om de lijkresten te vernietigen. In hoeverre dus de meer intense verbranding in de andere heuvels opzettelijk of min of meer bij ongeluk geschiedde, is moeilijk uit te maken. De tweede ondergroep daarentegen kent als bijzettingsvorm geen partieele of volkomen verbranding, doch de dooden worden onverbrand, vaak in een steenzetting, bijgezet. Hiertoe behooren de bijzettingen onder veldkeien, opgetast in den vorm van een klein model hunebed in heuvel 6, en verder de bijzetting in heuvel 10. Al deze heuvels, met uitzondering van heuvel 7² en van heuvel 8, die overigens sterk vergraven was, bestonden uit sterk geaderd zand, grijs gekleurd, doch niet uit gestapelde plaggen.

De derde groep onderscheidt zich in de eerste plaats door den bijzettingsvorm: de onverbrande doode wordt in een schachtgraf ingelaten, gevat in een, waarschijnlijk door vuur uitgeholden boomstam. Dit geschiedt soms in een bestaanden heuvel, soms wordt speciaal voor deze graven een heuvel van dergelijke plaggen gebouwd (4, 11). Heuvel 2 te Marum bezat eveneens drie dergelijke graven, merkwaardigerwijze geheel aan den rand gelegen, in tegenstelling met de meeste der graven te Emmen. Hier valt eveneens het opnieuw optreden van lijkverbranding en de bijzetting als brandskeletgraf in een dezer kuilen op. Dit verschijnsel staat niet

alleen, doch is ook door VAN GIFFEN (bijv. Bauart Tafel 17 uit Zeyen) geconstateerd, evenals door ons in een der kistgraven van heuvel 6.

Is in het algemeen dus ook door ons geconstateerd, dat deze graven meest gecombineerd met plaggenbouw optreden, zoo zij toch met nadruk erop gewezen, dat in het verlengstuk van heuvel 6, waar uitsluitend dergelijke, uit den bronstijd stammende graven geconstateerd konden worden, bij den grafbouw geenerlei plaggen gebruikt zijn.

Is hiermede dus de algemeene geldigheid van de stelling, dat alle bronstijdheuvels uit plaggen zijn gemaakt, reeds opgeheven, evenals de verschijnselen bij heuvel 2 te Marum erop wezen, dat ook in het Noorden des lands neolithische heuvels deels uit plaggen kunnen zijn opgebouwd, dan vervalt daarmede ook alle verband met een natuurlijke oorzaak, in casu een klimaatverandering, die tot het gebruik van ander materiaal voor den heuvelbouw zou hebben gedwongen. Veeleer zijn wij dan ook geneigd, hierin een uiting te zien van den eigen vrijen wil der menschen, die voor hun massieve palenheuvels langzamerhand de waarde van kompakter, handelbaar materiaal dan het vlug verstuvende zand hebben leeren kennen. Onze tweede groep (zie boven) vormde daartoe de overgang.

Gaan wij nu na, wat de historische beteekenis is van de door VAN GIFFEN zoowel als door ons geconstateerde verschillen in grafbouw en inventaris der onderscheiden groepen, dan dienen wij allereerst hun chronologische plaats te bepalen. Dit valt voor de eerste, zoomin als voor de laatste groep moeilijk. De eerste groep kan men, als behoorende tot de bekercultuur, plaatsen op den overgang tusschen steen- en bronstijd. De derde groep levert eenige bronsvormen op, die een dateering althans in het in het buitenland geldende schema toelaten. Onze armband Afb. 43: 2 behoort tot de categorie der arm- en voetringen, waarvan de open einden eindigen in spiralen, en die in de tweede, doch ook latere perioden van den bronstijd naar MONTELIUS vanuit Hongarije zich verspreid hebben over Oost-, Midden- en Zuidoost-Duitschland tot in den Elzas. In Silezie, Brandenburg, Württemberg wordt hun voorkomen gesignaleerd vooral in periode II, doch in den laatsten tijd met de restrictie, dat zij ook in de volgende tijden optreden. SCHAEFFER (*Les Tertres funéraires préh. dans la Forêt de Hagenau, I, 1926, pag. 160 e.v.*) bespreekt hun veelvuldig voorkomen in de grafheuvels aldaar, en dateert hen in zijn midden-bronstijd, de derde periode van Déchelette, die overeenkomt met de periodes III en IV van MONTELIUS. Hij ook beeldt op Fig. 35, C, P, en inzonderheid R de onzen band het meest nabij komende parallellen af. Bij de barnsteenen kralen, die VAN GIFFEN bij Weerdinge vond in een plaggenheuvel met palenkrans in dergelijke schachtgraven als de onze (Bauart Tafel 71), trof hij bronzen radspelden aan. Zulke radspelden komen hoofdzakelijk in Midden-Duitschland voor, terwijl hun oorspronggebied aangenomen wordt te liggen aan den midden-Rijn of in Kurhessen. Hun dateering ligt meest aan het einde van de tweede, en in de derde periode.

Langs stratigraphischen weg hebben wij zelf, inzonderheid bij heuvel 6 en 7 te Emmen kunnen vaststellen, dat de beide ondergroepen van onze tweede hoofdgroep liggen tusschen de beide andere groepen in, zoodat onze verdeling overeenkomt met een chronologische indeeling.

Dit in het oog houdende, kunnen wij ons thans, aan de hand van ons te Marum en Emmen verkregen inzicht, vermeerderd met wat andere onderzoekers in ons Noorden de laatste jaren aan het licht brachten, een denkbeeld vormen van de kultuurontwikkeling.

De invloed van de vermenging van bekervolk en hunebeddenbouwers hebben wij vroeger reeds aansprakelijk gesteld voor het in het Noorden des lands zoo veelvuldig voorkomen van palenheuvels (zie mijn *Becherkultur, in Mededeelingen XIV*). Zoo valt het niet te verwonderen, dat tegenover het ééne koepelgrafje, dat wij te Marum aantreffen, te Emmen twee palenheuvels met bekeraar staan. Geeft het bekertje van Marum de vorm en versiering van de in ons land

binnengedrongen bekercultuur onveranderd weer (Afb. 46: 1), de beker uit heuvel 7 legt, zoals wij boven reeds constateerden, een duidelijk getuigenis af van de invloeden, die de oorspronkelijke bevolking uitoefende (Afb. 46: 3). De beker uit heuvel 9 ten slotte lijkt reeds veel op de bekera van „veluwer type” uit het midden des lands, die wij in bovenaangehaald werk reeds ontstaan dachten uit deze vermenging der beide neolithische stammen.

Onze tweede groep laat zien, dat de samensmelting der beide stammen in de daarop volgende tijden geenszins zoo volledig was, als men op grond van bovengenoemde verschijnselen wellicht had verwacht. Het zijn de elementen uit de bekercultuur, die men liefst aansprakelijk zou willen stellen voor den overgang tot partieele of geheele lijkverbranding, geheel zooals REMOUCHAMPS zich dat dacht. (Vgl. zijn beschouwingen naar aanleiding van zijn onderzoek te Ermelo, in Mededeelingen IV). Geheel overeenkomstig de bevolkingsverhoudingen aldaar zien wij echter in het Noorden des lands een herleven van invloeden uit de oorspronkelijke bevolking, die gewoon was, haar dooden te begraven onder zwerfsteen. Aan laatstgenoemde invloeden zijn niet alleen de door VAN GIFFEN in dit verband beschouwde heuvels toe te schrijven, (Bauart Tafel 2—24), doch eveneens onze steenzettingen in heuvel 6 en 10. Frappant komt de gelijktijdigheid onzer beide ondergroepen tot uiting in heuvel 6, waar op gelijk niveau verkoold hout van den brandstapel, en daartusschen verbrande beenderen enerzijds, anderzijds twee steenzettingen over onverbrand bijgezette dooden aangetroffen werden.

De grafgiften zijn gering in aantal. Het meest in het oog springend is nog het prachtige mes van bruine vuursteen uit Grand Pressigny, dat wij bij het hoofdgraf van heuvel 3 vonden. Doch uit een oogpunt van wetenschappelijke beteekenis zijn van meer belang de luttele stukken vaatwerk, die wij verzamelden, deels als losse vondsten in den heuvel, deels in de graven. Het is uiterst grof, met steentjes vermengd materiaal, waaruit deze stukken zijn vervaardigd, meest onversierd. De bakjes uit een der steenzettingen van heuvel 6 te Emmen en dat van heuvel 1 te Marum vertoonen veel overeenkomst (Afb. 46: 2 en 38: 1) onderling, alsook met de bakjes, die wel eens in de bekercultuur voorkomen. Men vergelijkte bijv. mijn Becherkultur Tafel III: 16 en IV: 18 respectievelijk uit Wychen en Bennekom met deze afb. Op het Wijchensche exemplaar komen trouwens ook vingernagelornamenten voor, evenals op onze scherven Afb. 43: 4 uit heuvel 8. Op dergelijke overeenkomsten tusschen steen- en bronstijdvormen van vaatwerk vestigde destijds SPROCKHOFF (Pr. Z. XXI, 1930, S. 227 ff.) aan de hand van zulke vormen als de onze, eveneens de aandacht.

Doen onze vondsten geen direkte dateeringsmogelijkheden aan de hand, ook al heb ik destijds (Becherkultur S. 57) omtrent zulke messen van Fransche vuursteen het vermoeden geopperd, dat deze eerst na consolidatie van de verovering van ons vaderland door het bekervolk geïmporteerd zouden zijn, gelukkiger wat dit betreft was VAN GIFFEN. Deze vond o.a. te Zeyen (Bauart Textabb. 2, S. 31) en bij Zuidlaren (Bauart Tafel 19) bronzen zwaarden uit de eerste periode van MONTELIUS' chronologisch systeem in zulke graven.

Ten slotte onze derde groep, gekarakteriseerd door de boomkisten met overwegend onverbrande bijzettingen in schachtgraven. Over de dateering hiervan op grond der bronsvondsten is in het bovenstaande reeds uitvoerig gesproken. Over de ceramiek nog een enkel woord. De door ons in een der schachtgraven van heuvel 11 gevonden beide bekera Afb. 46: 5, 6 vertoonen groote verwantschap met de bovenbeschreven scherven en bekertjes van onze tweede groep. Het baksel is slechts weinig beter, en het grootste potje heeft aan den rand dergelijke vlakke verbredingen, als het stuk uit heuvel 8. Anderzijds is de gelijkenis met de latere urnenveldentypen veel geringer, al komen daar eveneens wel eens naast de scherpgeprofileerde

spitsbuik- en terrinetypen rondere vormen voor. Ook het optreden van oortjes bij dit zgn. „proto-Saksische” vaatwerk, waardoor het zich zoozeer van de andere in Nederland voorkomende urnentypen onderscheidt, zou men zich van vormen als onze potjes afkomstig kunnen denken. Evenwel geloof ik toch niet, dat men gerechtigd is, de urnenveldencultuur in ons Noorden eenvoudig af te leiden uit de vroegere bevolking, dus zonder een nieuwe instroom van vreemde volksbestanddeelen aan te nemen. Integendeel mag men hier bij ons wel degelijk spreken van een nieuwe volksbeweging, die ons land binnentreedt met onze urnenvelden, in het Zuiden zoowel als in het Noorden. In hoeverre deze nieuwe bevolking verwant is met de reeds aanwezige, ja uit dezelfde stammen in Noord-Duitschland mogelijk is ontstaan, is zonder een diepgaande studie van de verschijnselen buiten onze landsgrenzen niet te beslissen.

Keeren wij na deze uitwijding over de ceramiek terug naar ons uitgangspunt, dan zij dus geconstateerd, dat verschillende banden tusschen onze derde groep en haar onmiddellijke voorgangster in ceramiek en ten deele in bijzettingvorm zijn aan te wijzen. Hier zouden wij dus wel degelijk kunnen spreken van een eigen ontwikkeling zonder invloeden van buiten. Naar onze meening mogen wij in het licht van wat wij in de vorige periode zagen, deze grafvormen toeschrijven aan die bevolkingsgroep, die ook in de voorafgaande periode hardnekkig aan lijkbegraafing vasthield, en dus hoogst waarschijnlijk aan het oude volk der hunebeddenbouwers. Dat deze cultuur op haar beurt plotseling, althans vrijwel zonder overgang, vervangen wordt door onze urnenvelden, wijst er eveneens op, dat deze laatsten hier niet geleidelijk uit de voorafgaande perioden gegroeid zijn.

Konden wij in het voorafgaande een schets geven van den gang der kultuurontwikkeling in het noorden des lands in de periode tusschen de bekercultuur en de urnenvelden liggend, dan rijst nu de vraag, of deze zonder meer is over te brengen op andere streken des lands. Ik moge ermede volstaan, hier slechts op te merken, dat de praemissen voor zulk een ontwikkeling in het midden en zuiden des lands reeds in het algemeen ontbraken, omdat het noordelijke cultuurelement hier geheel of grootendeels ontbrak. Daarmede zij niet ontkend, dat enkele uitstralingen uit het gebied der noordelijk georiënteerde culturen naar het zuiden toe wellicht gevonden kunnen worden. Doch tegenover de andere verschijnselen, zooals die door een degelijk wetenschappelijk onderzoek, ingesteld gedurende tientallen van jaren, aan het licht zijn gebracht, vallen zij toch volkomen in het niet. Veeleer hebben wij in het midden des lands, bijv. door onze eigen onderzoekingen te Soesterberg (Vgl. Mededeelingen XV) en elders slechts een bevestiging gezien van de voorafgaande onderzoekingen van anderen, in zooverre, dat de bekercultuur zich hier in het algemeen, zonder vreemde invloeden, geleidelijk de eeuwen door heeft ontwikkeld, tot de urnenvelden haar komen afwisselen. Dat daarnaast palenheuvels eveneens voorkomen, ook in het Zuiden (vgl. het artikel van collega BRAAT in deze aflevering), kan op zichzelf niet verwonderlijk zijn, als wij bedenken, dat deze vormen ook in het Rijnland gevonden worden. (Vgl. bijv. RADEMACHER in Ebert, Reallexikon, sub voce Niederrheinische Hügelgräberkultur).

Omgekeerd evenwel zij hier opgemerkt, dat de bronzen van onze derde groep, radspelden en armband, van Zuid- en Westduitschen oorsprong zijn (Vgl. SPROCKHOFF in Pr. Z a.b.) en als zoodanig beïnvloeding van het Zuiden uit naar het Noorden vertolken, zooals de barnsteen omgekeerd van Noord naar Zuid wijst. Dat echter deze cultureele beïnvloedingen in den brons-tijd buiten onze landsgrenzen zich afspelen, wordt wel bewezen door de armoede aan brons, die in het algemeen het midden en zuiden des lands kenmerkt.

Wat de overige buitenlandse betrekkingen van onze groepen aangaat, zoo zij ten slotte nog geconstateerd, dat wij onze verschijnselen moeten zien als de meest westelijke uitloopers van

een, een groote eenheid vormend kultuurgebied. Dit gebied, waar volkomen analoge verschijnselen (steenpakkingen „Eichensärge“ enz.) in den bronstijd optraden, kan men leeren kennen uit de werken van S. MÜLLER over Denemarken, van SPLIETH over Sleeswijk-Holstein, van FRIESEN e.a. over Nedersaksen, enz. enz. Het is het gebied van de zgn. „Nordische Kreis“, dat behalve de opgesomde streken, geheel Noordduitschland omvat. Dit gebied onderscheidt zich evenzeer van de zuidelijker gelegen streken, als dit verschil ook in ons land aan den dag treedt.

F. C. BURSCH.

Wordt vervolgd.

GRABHÜGEL DER NORDISCHEN BRONZEZEIT IN HOLLAND

Die bronzezeitlichen Grabformen des Nordens sind 1930 bis 1932 Gegenstand einer Untersuchung seitens des Reichsmuseums für Altertümer zu Leiden gewesen. In diesen Jahren wurden drei Grabhügel bei Marum, Pr. Groningen, und zehn Grabhügel bei Emmen, Provinz Drenthe untersucht, die zusammen uns einen Eindruck der Verhältnisse in diesem Landesteile in der Bronzezeit gönnten. Anfangend bei der Becherkultur, führen sie uns durch die ganze frühe Bronzezeit hindurch, bis in die dritte Periode nach MONTELIUS.

Man kann die von uns untersuchten Grabhügel in drei Gruppen zerteilen, die verschiedenen zeitlichen Perioden entsprechen.

Wie vorher schon bemerkt, stehen vier Hügel mit becherkulturellem Inhalt am Anfang. Es sind die Hügel 2 und 3 zu Marum, und die Hügel 7 und 9 zu Emmen (Man vergl. die betreffenden Pläne). Es sei hierbei bemerkt, dass Hügel 2 ein Plaggenhügel war mit Bienenkorb in der Mitte. Durch diesen Tatbestand ist also bewiesen, dass der Plaggenbau auch im Norden des Landes nicht auf bronzezeitliche Hügel beschränkt ist. Die anderen Hügel ergaben meist einen Pfostenbau. Hügel 7 aus Emmen war zweiteilig, der doppelte Pfostenkreis gehört zum sekundären Hügel.

Die zweite Gruppe zerfällt in zwei Teile. Die erste Untergruppe zeigt eine totale oder partielle Leichenverbrennung auf einem Scheiterhaufen im Zentrum des Hügels (1, 3, 7², 8 und 12 von Emmen). Die zweite Untergruppe weist Bestattung auf (Hügel 10, Emmen), und zwar unter oder in einer Steinsetzung. Der komplizierte Hügel 6, Emmen vertritt in seinem älteren Teile beide Gruppen (Ab. 41 und 42).

Die dritte Gruppe ist teils durch primäre Bestattungen (Emmen Hügel, 4, 11) teils durch sekundäre Beisetzungen in bestehenden Hügeln (Hügel 2, Marum, und Hügel 1, 3, 6, 7, 8, Emmen) vertreten. Unveränderlich ist der Tote in einem Eichensarg beigesetzt worden. In einigen Fällen ist der Tote zuerst verbrannt (Hügel 2, Marum und Hügel 6, Emmen).

Fast in allen diesen Hügeln handelt es sich um Pfostenbau.

Diese drei Gruppen entsprechen einer zeitlichen Folge, deren Anfang durch die Becherkultur, dessen Ausklang durch spärliche Bronzefunde einigermaßen datiert werden. Der Arm- oder Beinring Abb. 43: 2 wird von SCHÄFFER (Les Tertres funéraires etc. I, 1926, pag. 160 seqq.) in die dritte Periode nach MONTELIUS versetzt. VAN GIFFEN fand in ähnlichen Särgen bei Weerdinge (Bauart T. 71) bronzene Radnadeln, die dieser Datierung nicht ganz entsprechen. Wenn man den Anfang unserer Gruppe noch in der zweiten Periode, den Ausklang aber sicher nach dem Anfang der dritten Periode nach MONTELIUS annimmt, dürfte man das Richtige getroffen haben.

Unsere zweite Gruppe endlich wird durch die entsprechenden Funde von Zeyen und Zuidlaren (VAN GIFFEN, BAUART Textabb. 2, S. 31 und T. 19) in die erste Periode nach MONTELIUS datiert.

Die von uns gefundenen Becher vertreten teils die jütländische Form (Abb. 46 : 1 aus Marum), teils den Veluwer Typus. (Abb. 46 : 4). Der Becher Abb. 46 : 3 endlich ist in seiner Verzierungsart durch vertikale Tannenzweigornamente ein typisches Beispiel der Vermischung, die durch den Zusammenstoß des eindringenden Bechervolkes mit der megalithischen Bevölkerung stattgefunden hat.

Dieses Zusammentreffen zweier einander fremden Elemente halte ich verantwortlich für die Uneinheitlichkeit unserer zweiten Gruppe. Darin vertritt m.E. die Leichenverbrennung den becher-

kulturellen, die Steinsetzungen den megalithischen Erbeil. Unter den Funden dieser Zeitstufe sind das Messer aus Grand' Pressigny-Feuerstein aus Hügel 3 (Abb. 43 : 1) und die kleinen becherartigen Töpfchen aus Hügel 1 zu Marum (Abb. 38 : 1) und aus der Steinsetzung Abb. 42 (Abb. 46 : 2) zu rechnen. Diese Becherchen gehen zurück auf becherkulturelle Formen wie Mededeelingen XIV, T. III : 16 und T. IV : 18. (Vgl. SPROCKHOFF, P.Z. XXI, 1930, S. 227 ff.).

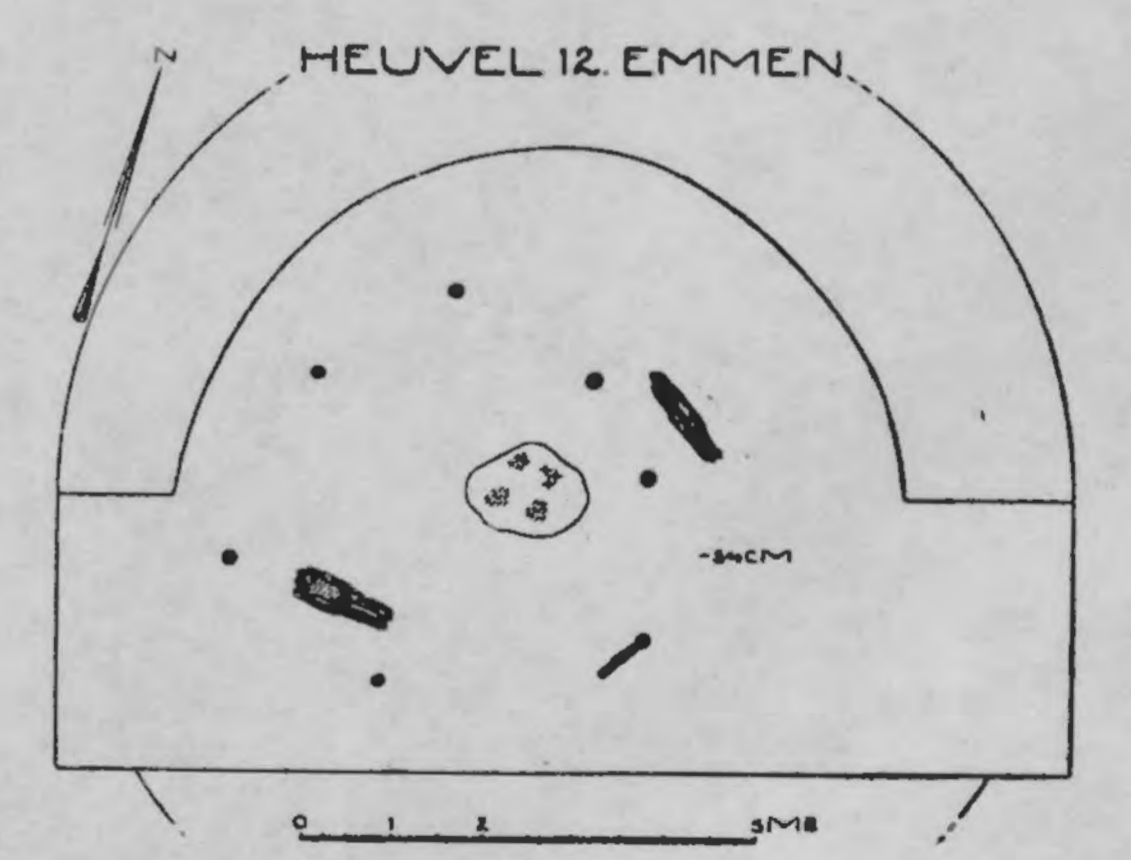
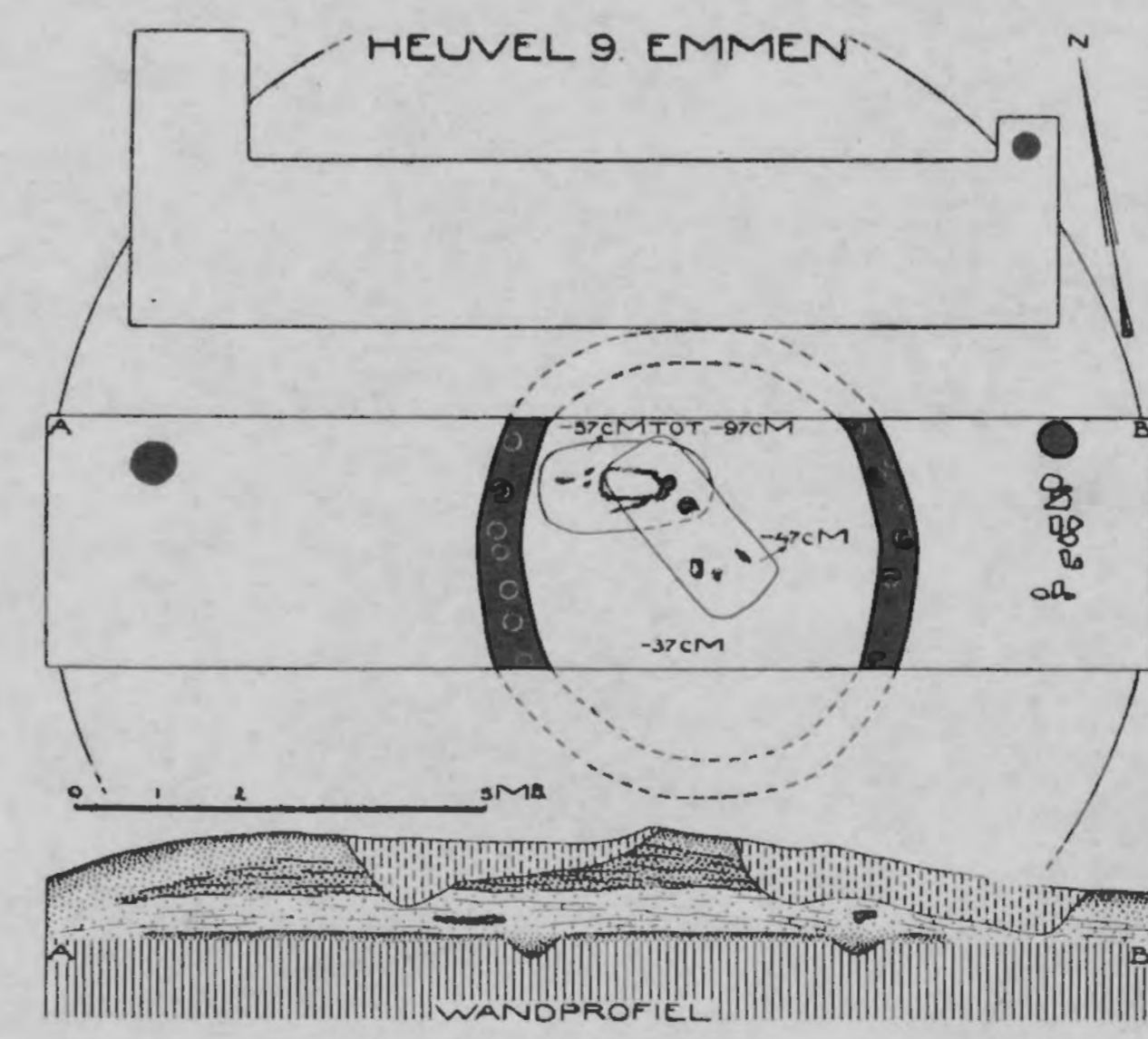
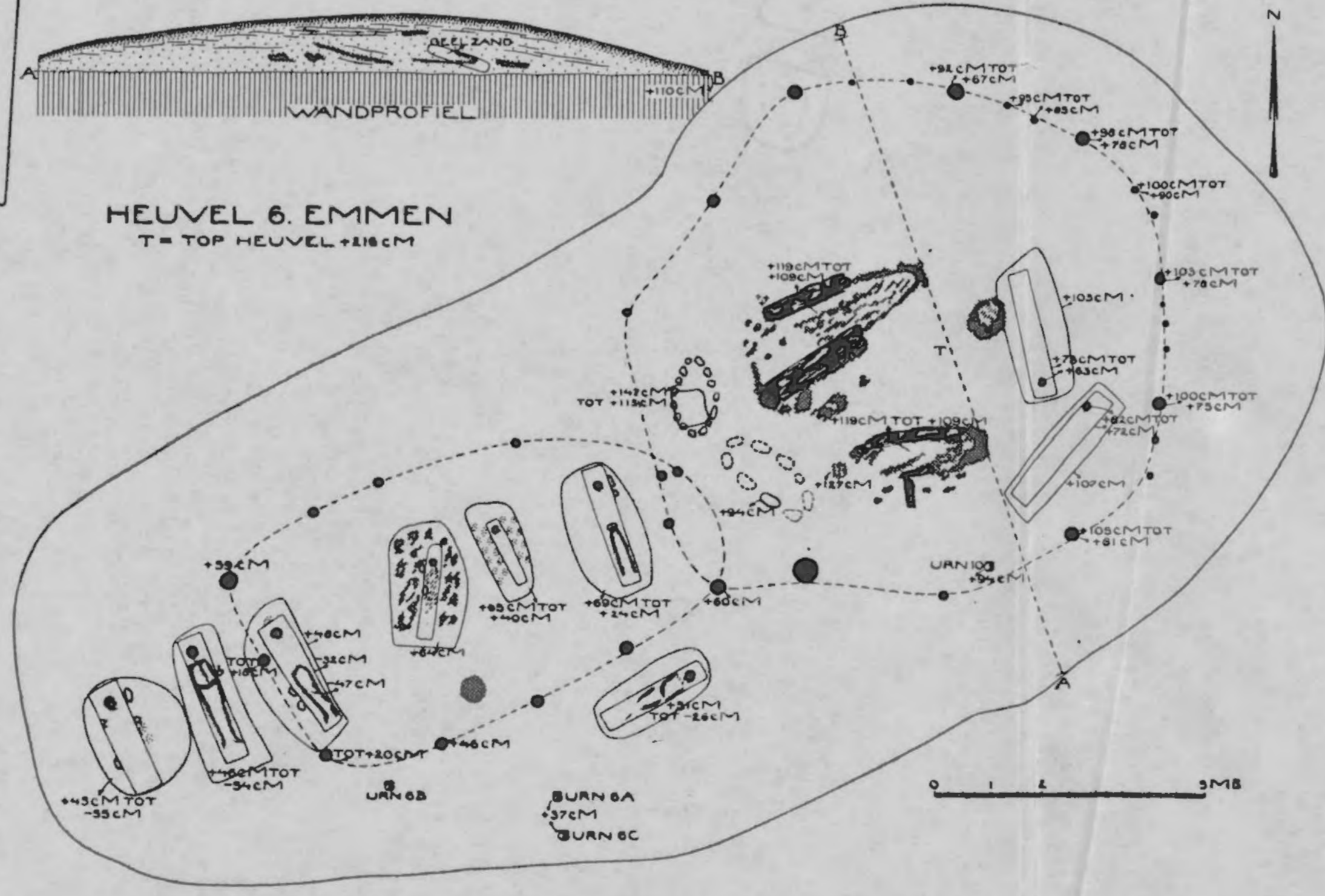
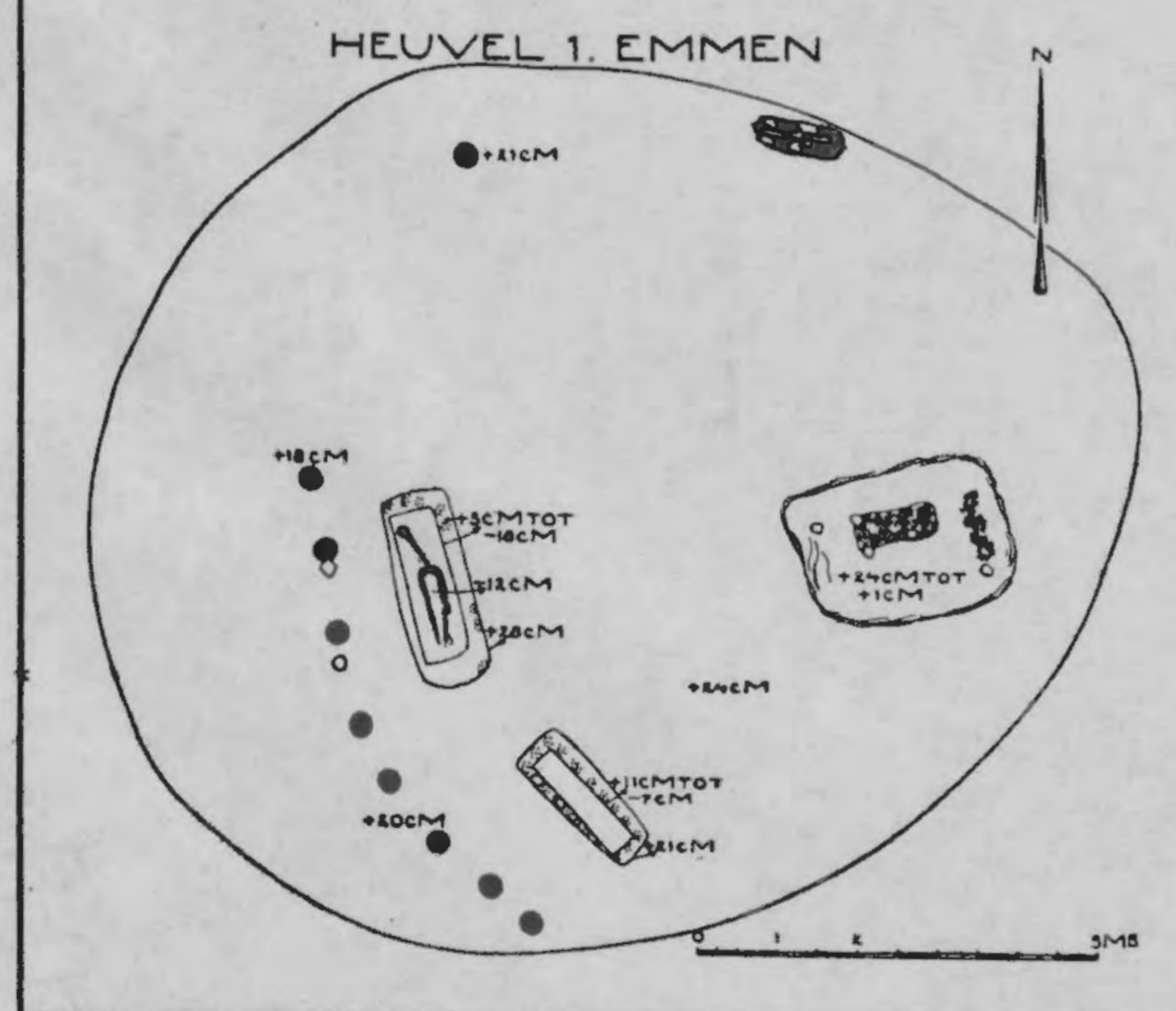
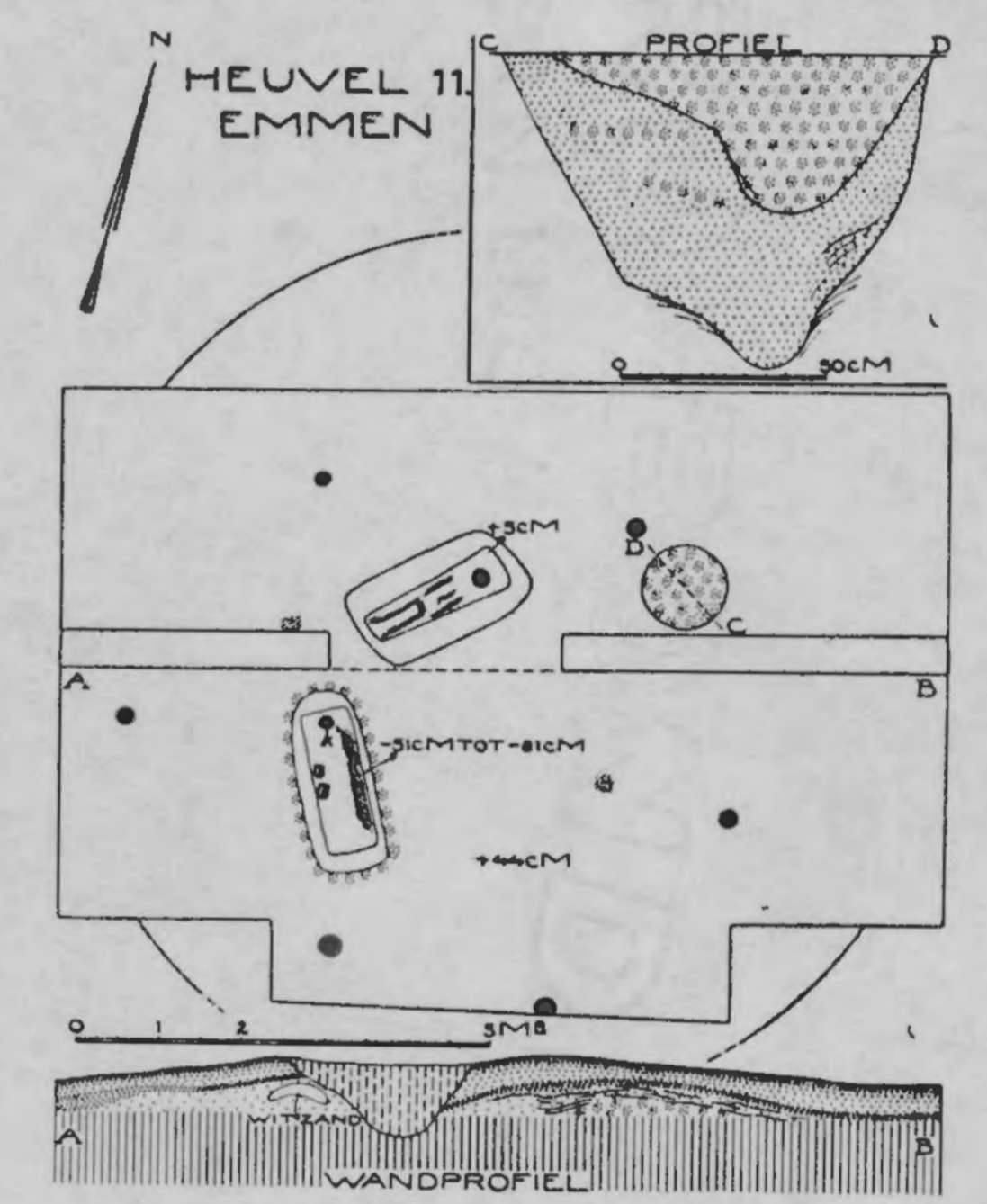
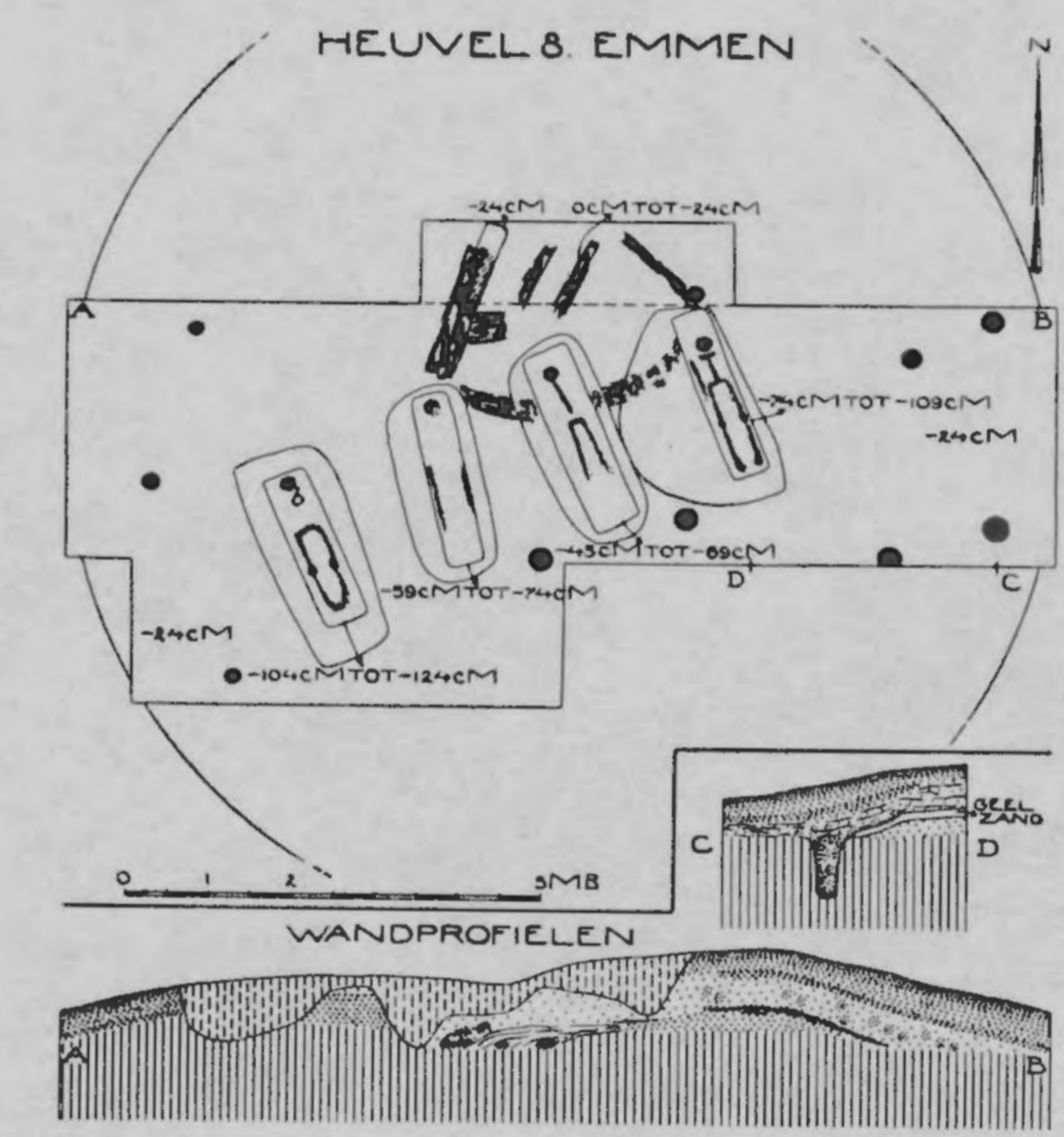
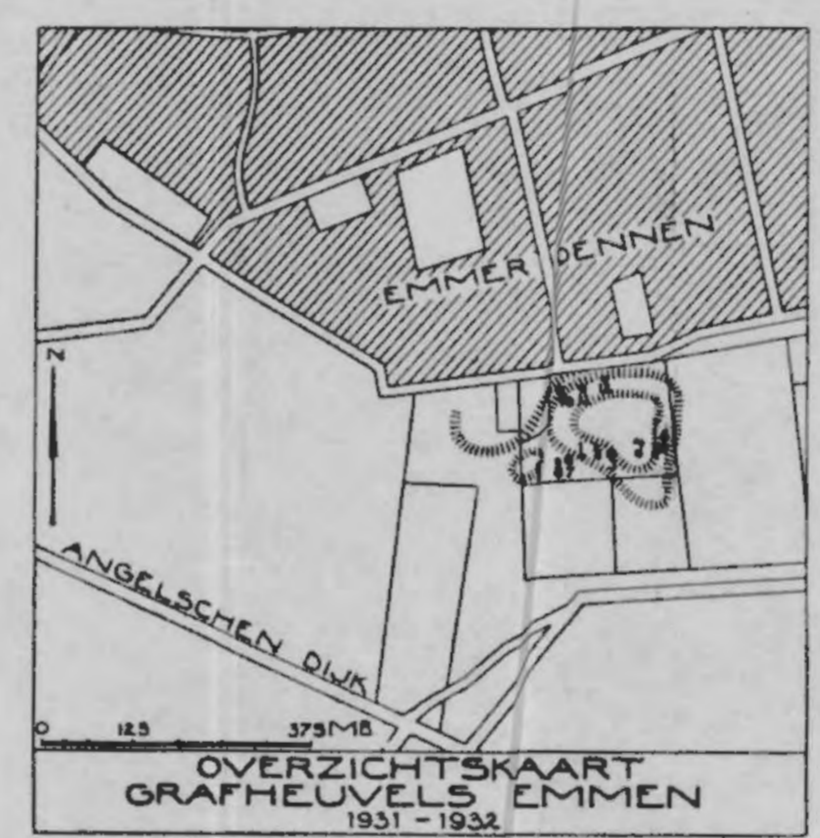
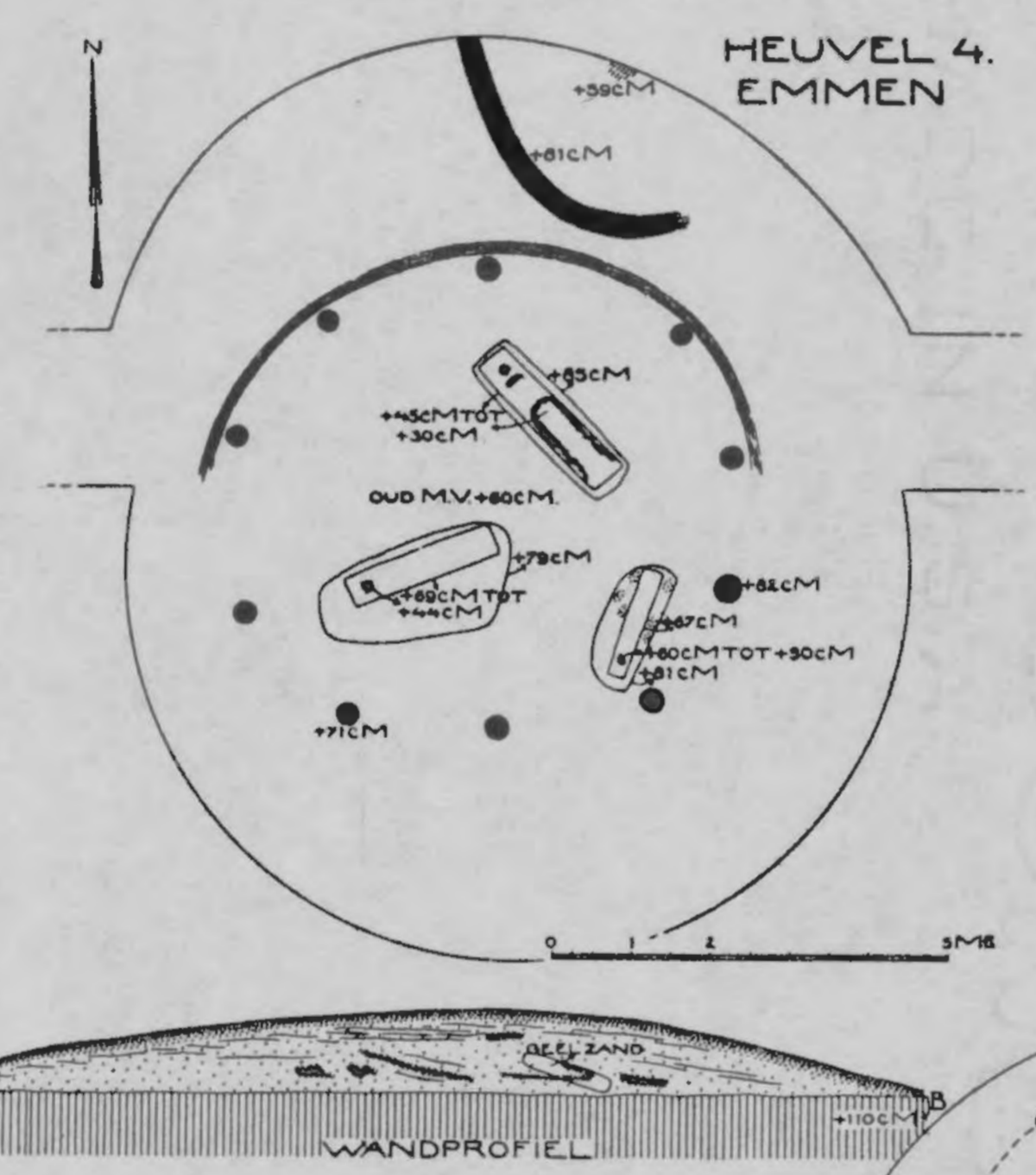
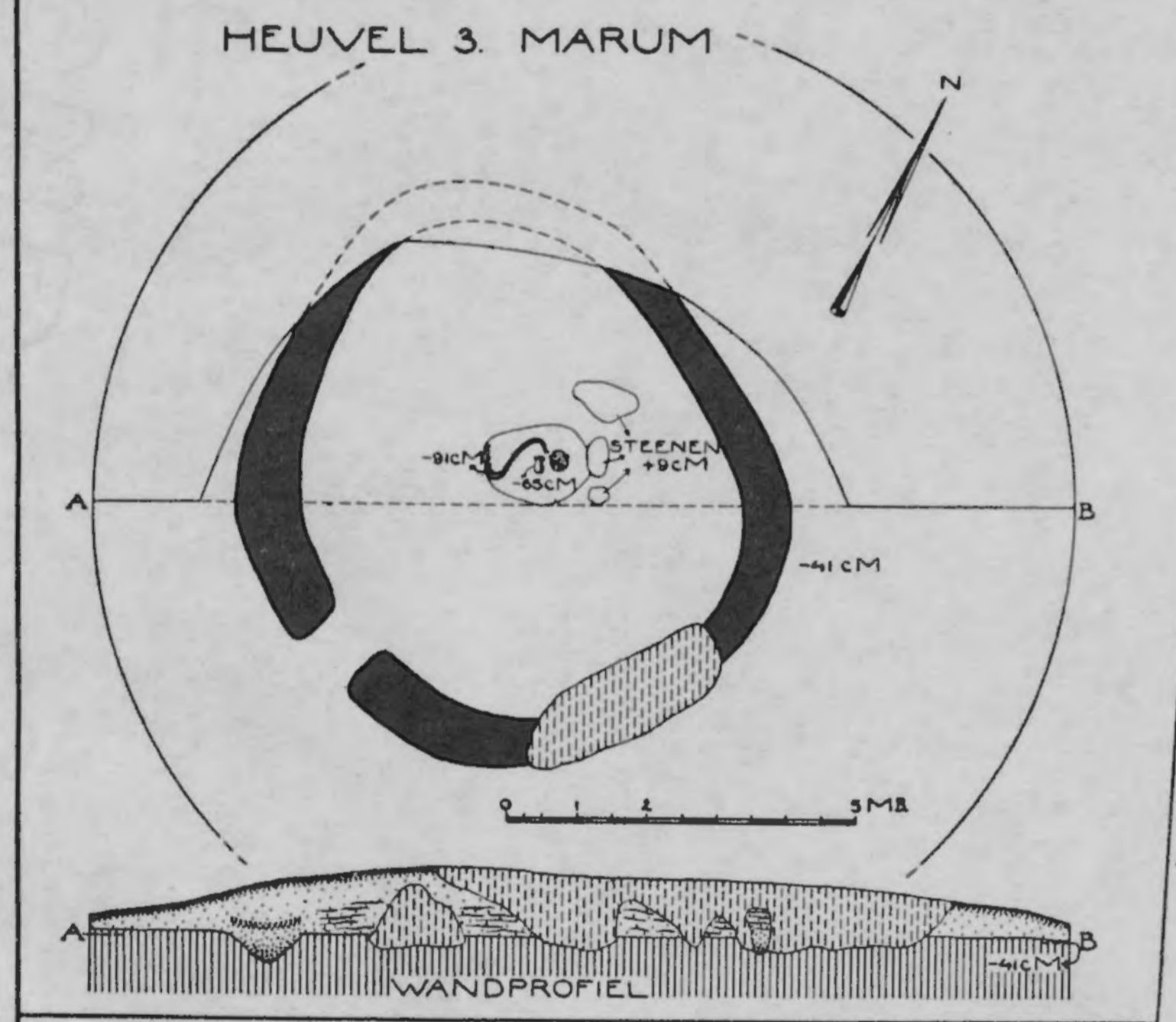
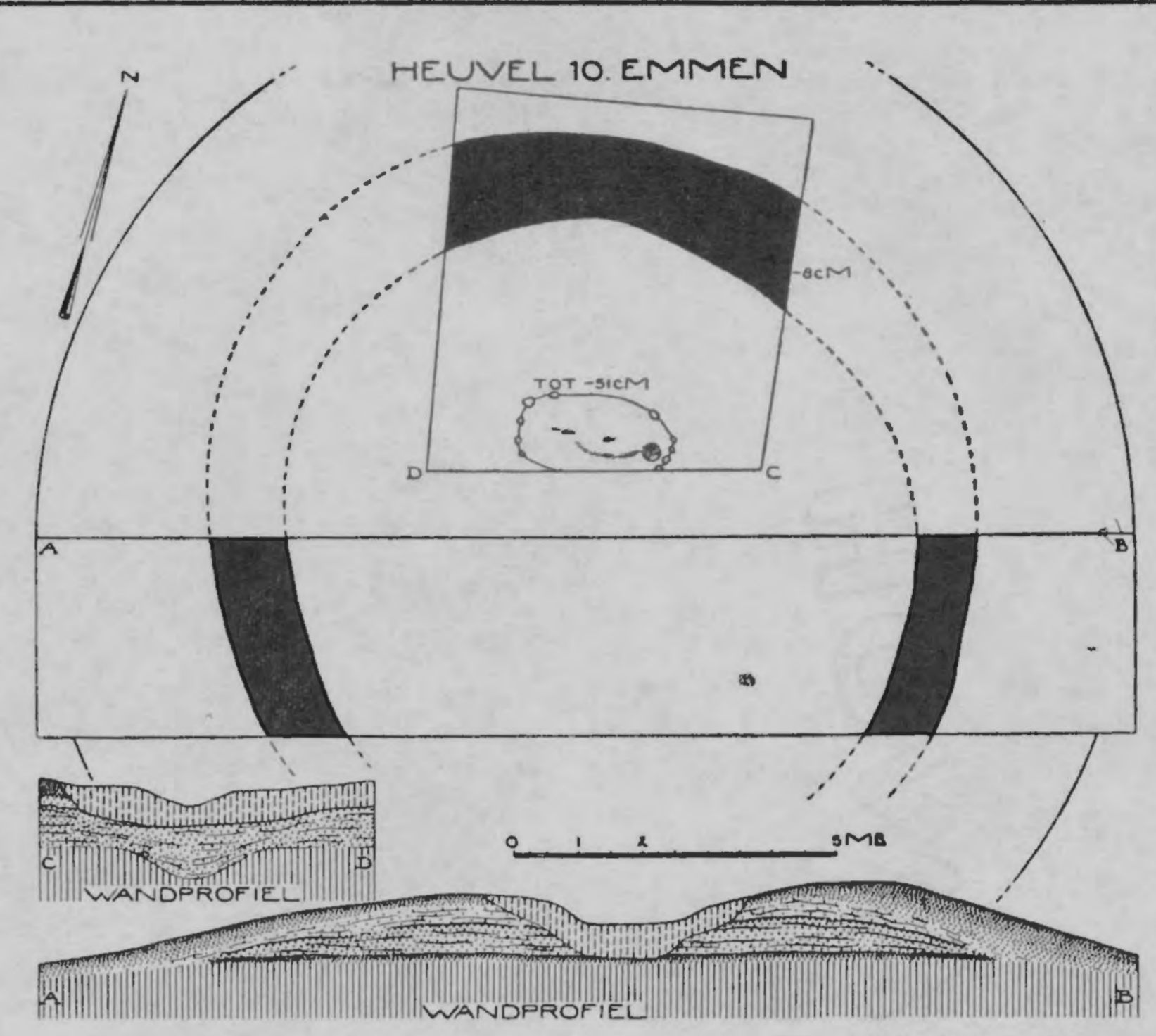
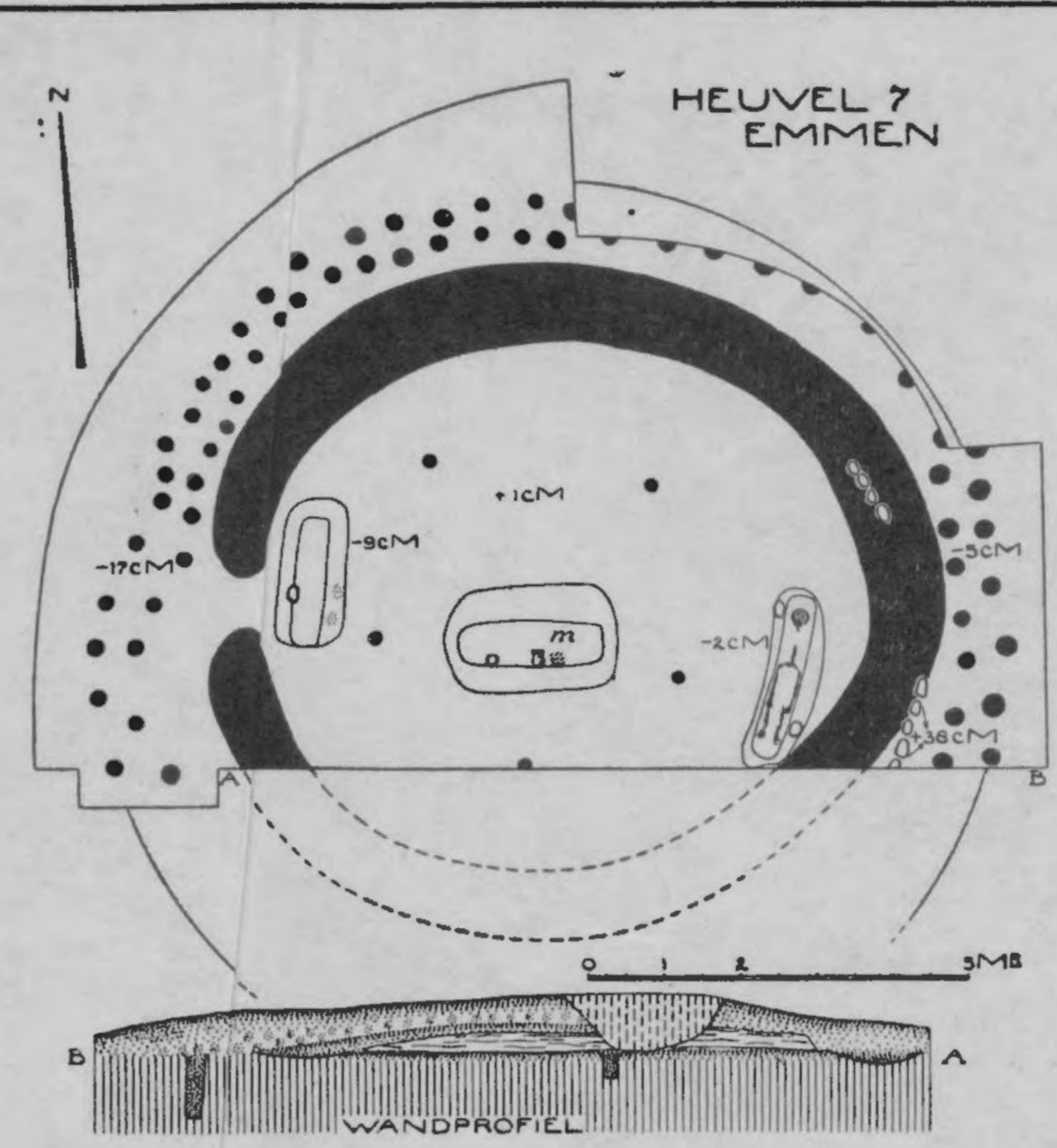
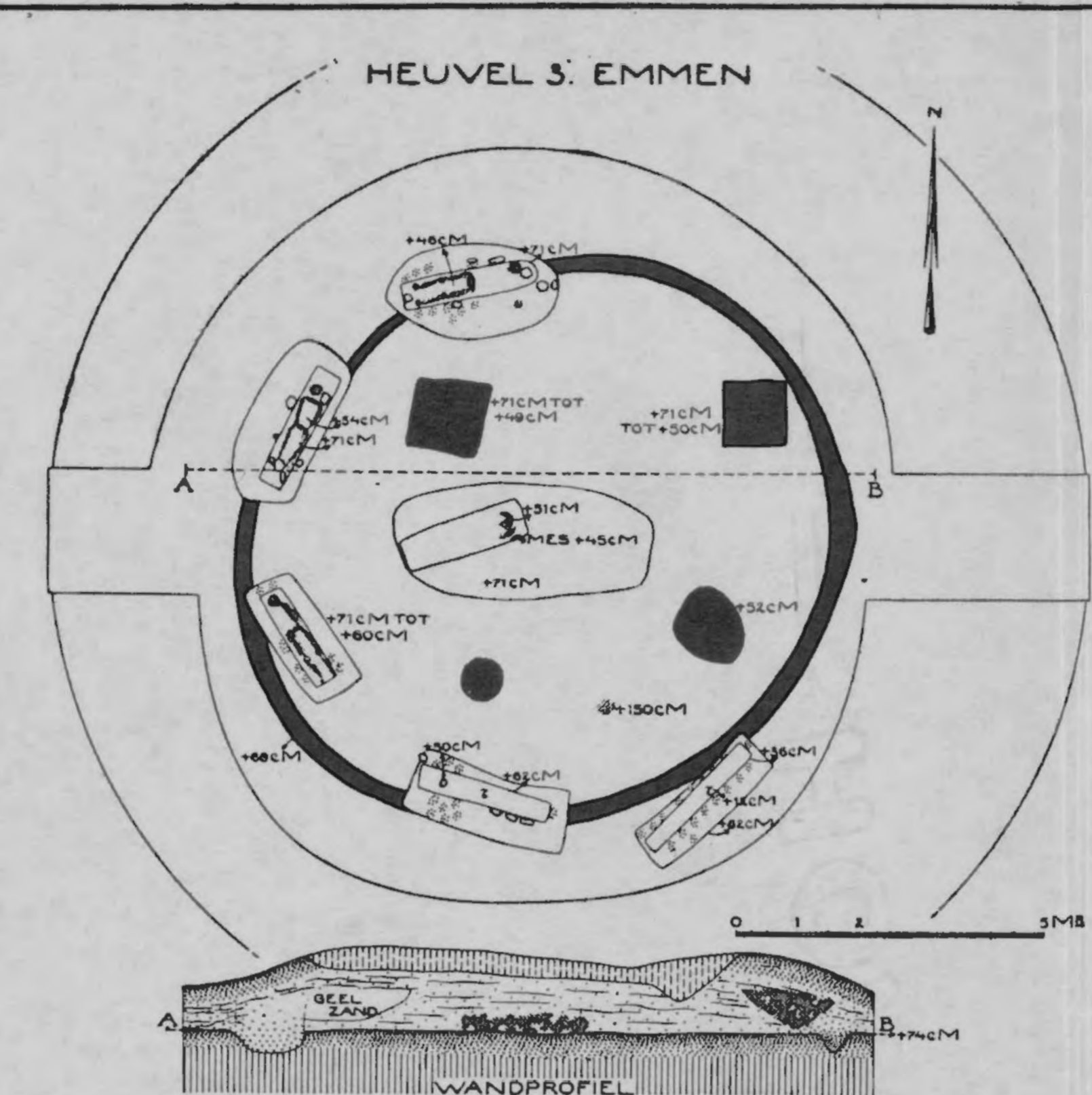
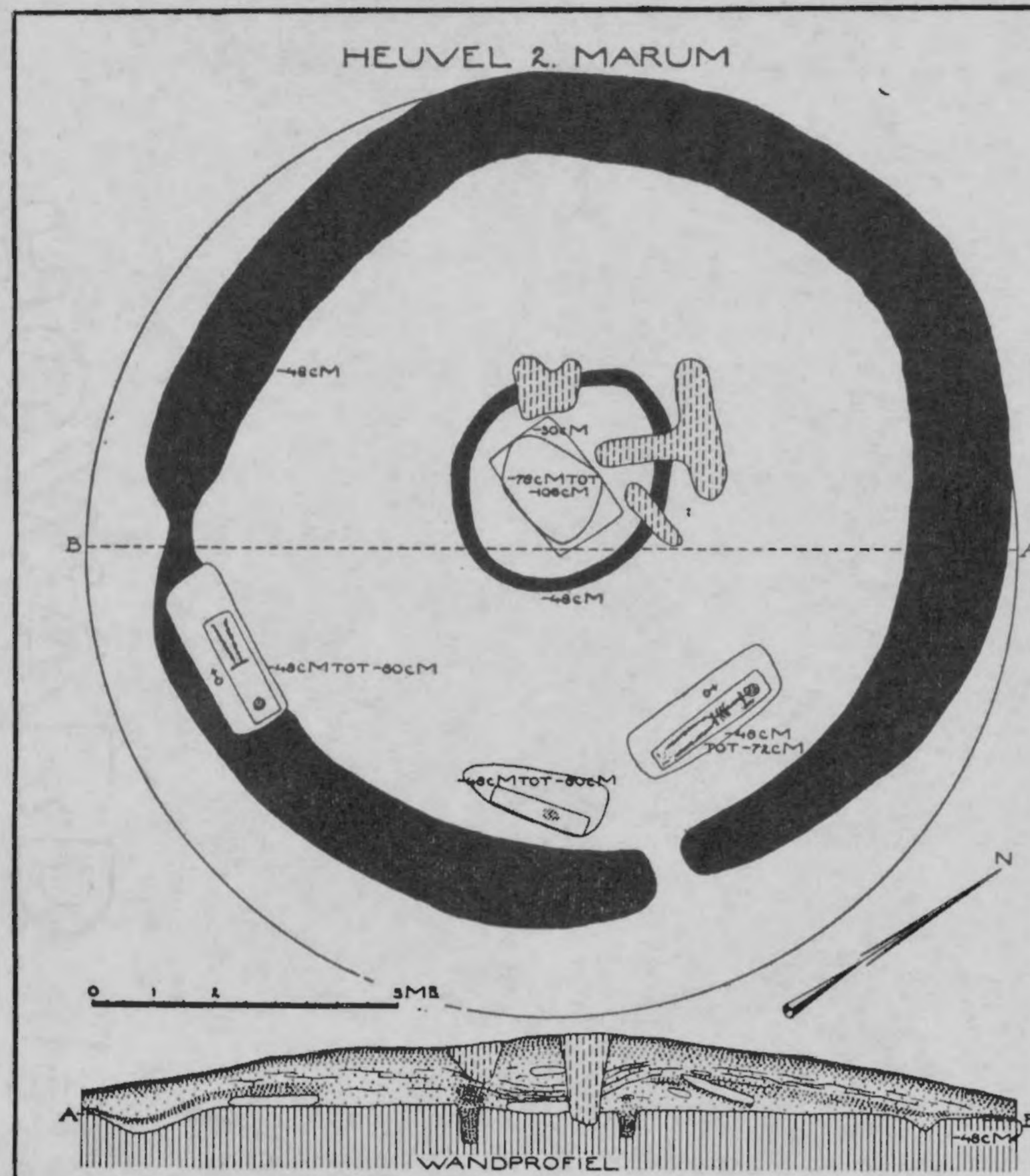
Bei unserer dritten Gruppe zeigt sich der Sieg, den in diesem Streit der Auffassungen über das Leben nach dem Tode das ältere, megalithische Kulturelement davongetragen hat. Die Leichenbestattung ist jetzt vorherrschend, und der schöne Bernsteinschmuck mit Bergkristallperle aus Hügel 11 zu Emmen (Abb. 47) zeigt die neue Verbindungen mit dem Norden auf. Dass dahingegen die Bronzen einen südwestdeutschen Einfluss kundgeben, bleibt demgegenüber ziemlich belanglos. Uebrigens fand SPROCKHOFF nach seinem obenerwähnten Artikel bei Vorwohlde dieselbe Erscheinung von süddeutschen Bronzen in einem übrigens rein nordischen Inventar.

Interessant sind die aufgefundenen Formen der Keramik dieser Periode. Die beiden Töpfe Abb. 46 : 5, 6, gefunden bei dem Bernsteinschmuck, sowie die in Hügel 8, Emmen gefundenen Scherben Abb. 43 : 4 zeigen technisch grosse Aehnlichkeit mit den kleinen Becherchen aus unserer zweiten Gruppe, und unterscheiden sich deutlich von den später ins Land dringenden Urnen.

So ergab sich ungezwungenerweise aus unseren Funden eine logische Verteilung der frühen Bronzezeit in den nördlichen Niederlanden, sich anschliessend an die Erscheinungen ähnlicher Art in den Gebieten des nordischen Kreises. In dieses Schema lassen sich die früher gemachten Funde (VAN GIFFEN, Bauart) leicht einreihen.

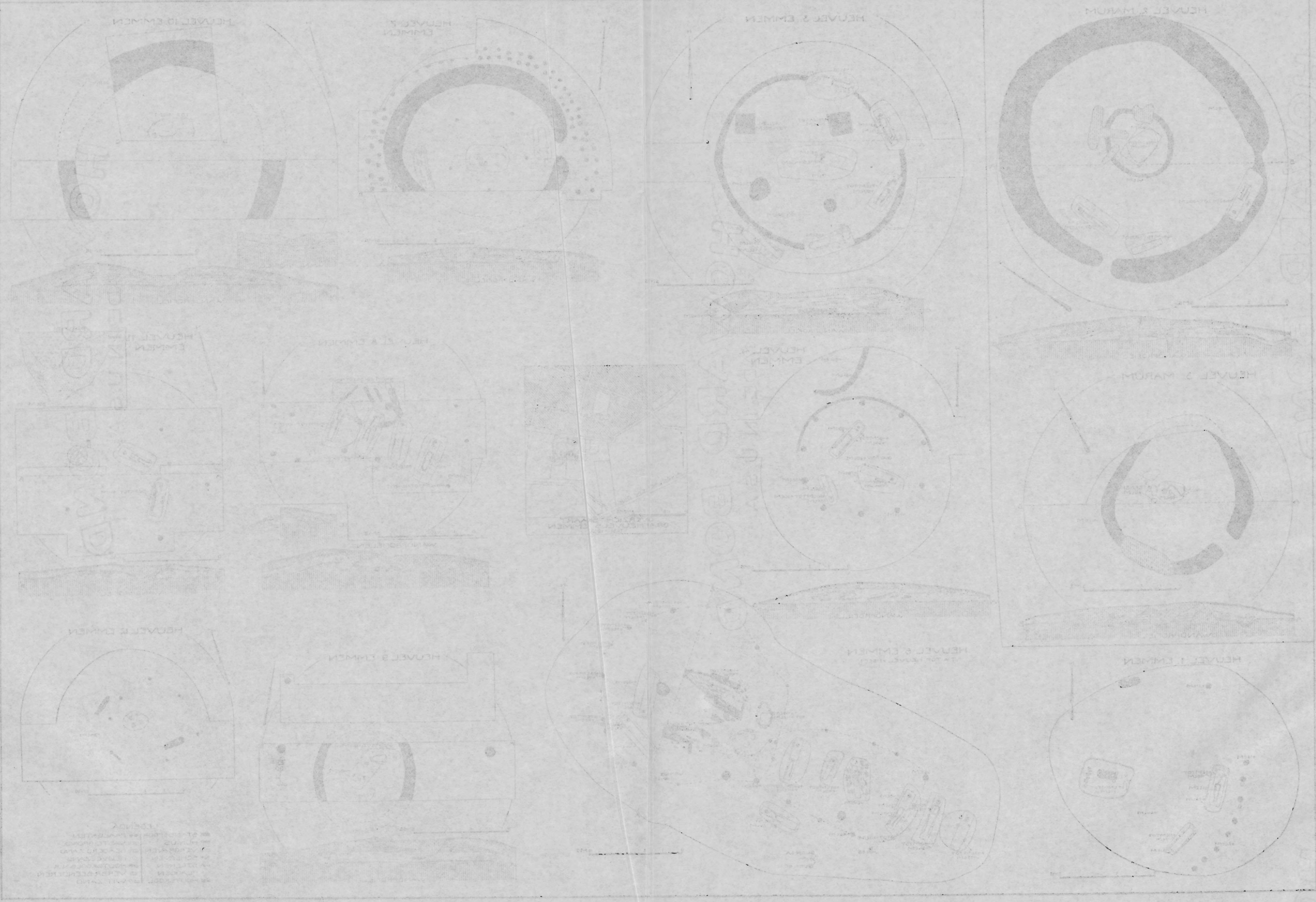
Es ist aber eine Selbstverständlichkeit, dass in den von der Megalithkultur nicht, oder wenig berührten südlicher gelagerten Landesteilen ähnliche Erscheinungen nicht oder kaum erwartet werden dürfen. Hier entwickelte sich vielmehr die Becherkultur unbeeinflusst weiter.

F. C. B.

LEGENDA

■ STANDSPOOR	●● PAALGATEN
■ HUMUS	■ VASTE GROND
■ VERGRAVEN	■ GEADERD ZAND
■ SCHERVEN	■ HEUVELZAND
○● STEENEN	■ HOUTSKOOLBALK
■ PLAGGEN	■ VERBR. BEENDEREN
■ HOUTSKOOL	■ WIT ZAND

HEUVEL & EMMEN
 10
 9
 8
 7
 6
 5
 4
 3
 2
 1

